

הרב זלמן מנחם קורן

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות*

- א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל
- ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח
- ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא
- ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון
- ה. גניזת המזבח וטעמה לאור הממצאים העתיקים

א. מקורות דיני כתיבת התורה ובניית המזבח בהר עיבל

בספר דברים בפרשת כי תבא נאמר:

וַיֵּצֵא מֹשֶׁה וְזִקְנֵי יִשְׂרָאֵל אֶת הָעָם לֵאמֹר שָׁמֹר אֶת כָּל הַמִּצְוָה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֲתֶם הַיּוֹם. וְהָיָה בַּיּוֹם אֲשֶׁר תַּעֲבְרוּ אֶת הַיַּרְדֵּן אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֵיךָ נָתַן לְךָ וְהִקְמַתָּ לְךָ אֲבָנִים גְּדֹלוֹת וְשָׂדֶת אֲתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱ-לֹהֵיךָ נָתַן לְךָ אָרֶץ זָבַת חֶלֶב וְיִדְבַּשׁ פֶּאֶשֶׁר דְּבַר ה' אֱ-לֹהֵי אֲבֹתֶיךָ לְךָ. וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אָנֹכִי מִצְוֶה אֲתֶם הַיּוֹם כְּהָר עֵיבָל וְשָׂדֶת אֲתָם בְּשִׂיד. וְכָנִיתָ שֵׁם מִזְבֵּחַ לְה' אֱ-לֹהֵיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִנְיֶף עֲלֵיהֶם בְּרֹזֶל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ ה' אֱ-לֹהֵיךָ וְהִעַלְתָּ עָלָיו עֹלֹת

* בשנת תשס"ד פרסמתי מאמר ארוך בשם "על מזבח הר עיבל ועל מערת המכפלה" בתוך ספר הזיכרון חיים ביהודה שיצא לאור לזכרו של ר' חיים יהודה מגני ז"ל. סוגיית הירושלמי במסכת סוטה הנוגעת למזבח הר עיבל נדונה שם בקיצור (בעמ' צ"ב-צ"ג), כי במסגרת המאמר ההוא לא היה מקום להרחיב את היריעה ולברר את יסודות הסוגיה תוך השוואה למקורות מקבילים בדברי חז"ל, ולדברי הפרשנים השונים לדורותיהם. במעלין בקודש גיליון י"ח (עמ' 193) הוזכר הממצא הארכיאולוגי בהר עיבל, והוזכר גם מאמרי הנ"ל, שבו החזקתי בזיהוי של מזבח זה עם המזבח שבנה יהושע. אלא שכותב המאמר במעלין בקודש טען שהדבר מנוגד למשנה בסוטה לב ע"א, שם נאמר במפורש שהמזבח שבנה יהושע פורק ואבניו הועברו לגלגל. אשר על כן אני מוצא לנכון לבאר את הסוגיה "באר היטב" (נכללים במאמר זה גם עיונים חדשים, וכך הסוגיה בסוטה מוצגת כאן באופן שונה במעט מהדרך שבה הוצגה במאמרי שם בעמ' צ"ב-צ"ג). מקצת מן הדברים התחדשו בזכות הערות שהעיר לי הרב יהושע פרידמן שליט"א על הדברים שכתבתי על אודות הסוגיה במאמרי שם).

לֹה' אֶל-הַיְיָ. וְזָבַחַתְּ שְׁלָמִים וְאַכַלְתָּ שֶׁם וְשָׂמַחְתָּ לְפָנָי ה' אֶל-הַיְיָ. וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים
אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיֵּטֵב
(כ"ז, א-ח).

מן המקראות הנוגעים לאבנים ולמזבח ניתן להבין שיש כאן שתי הלכות נפרדות. בתחילת הפרשה (פרק כ"ז פסוקים ב-ד) מוזכר הציווי להקים אבנים גדולות ולכתוב עליהן את דברי התורה. אחר כך (פסוקים ה-ז) מוזכר הציווי לבנות מזבח ולהעלות עליו קרבנות. ואחר כך (בפסוק ח) חוזר המקרא ומציין את החובה לכתוב על האבנים את דברי התורה. בהמשך הדברים באותו פרק¹⁴ יש ציווי על ברכות וקללות שנצטוו לאומן בהר גריזים ובהר עיבל (או ביניהם),¹⁵ ומן ההקשר נראה שהדברים קשורים לבניין המזבח בהר עיבל, ולכתיבת דברי התורה שם על גבי האבנים.

בתורה לא נאמר במפורש כמה אבנים יש להקים, וגם לא נזכר המקום שממנו ייטלו את אותן אבנים. גם סדר הדברים כפי שהוא עולה מן המקראות טעון הסבר. בפסוק הראשון (פסוק ב) ציווה על הקמת האבנים ועל הצורך לסוד אותן בסיד, ושם צוין המועד המדויק שבו יש לעשות את המעשה, דהיינו "ביום אשר תעברו את הירדן". בפסוק השני (פסוק ג) נאמר הציווי על כתיבת דברי התורה, ומוזכרת שם גם המטרה שבכתיבה זו: "למען אשר תבא אל הארץ" (כלומר, האפשרות לבוא לארץ היא בתנאי שיכתבו את דברי התורה על האבנים). בפסוק השלישי (פסוק ד) חוזר המקרא ומזכיר את המועד שבו יש לבצע את הציווי (אלא ששם כתוב: "והיה בעברכם את הירדן", ולא הדגיש שם "ביום אשר תעברו"), וצוין שאת הדבר יש לעשות בהר עיבל.

אחר כך (בפסוק ה) עובר המקרא לפסוקי הציווי הנוגע למזבח שיש לבנותו בהר עיבל. מתחילה נאמר שיש לבנות אותו מאבנים שלא הונף עליהן ברזל; אחר כך (בפסוק ו) נאמר שאת המזבח יש לבנות מאבנים שלמות, וכי יש להעלות עליו עולות;

14 פסוקים יא-כו.

15 אזכור נוסף (בלתי מפורט) של הברית - הברכות והקללות בהר גריזים ובהר עיבל - מפורש בספר דברים בפרשת ראה (י"א, כט-ל), שם גם מפורט מקומם של ההרים האלה, וכמאמר הכתוב: "והיה כי יביאך ה' אלהיך אל הארץ אשר אשר אתה בא שמה לרשתה ונתתה את הברכה על הר גריזים ואת הקללה על הר עיבל. הלא המה בעבר הירדן אחרי דרך מבוא השמש בארץ הכנעני הישב בערבה מול הגלגל אצל אלוני מורה". במסכת סוטה (בבלי לג ע"ב, ירושלמי פ"ז ה"ג) עסקו חז"ל בקשיים שקיימים לכאורה בפסוק זה, שהרי הגלגל אינו מול ההרים שבסביבת שכם ואלוני מורה, וגם תיאור ההרים האלה "בערבה" טעון הסבר, כי ערבה היא מקום מישור ולא מקום ההרים, ואין כאן המקום לדון בזה (במקרא זה נקבע כי המועד למעשים הוא: "כי יביאך", ועיין להלן הע' 4 שלדעת רבי ישמעאל המשמעות היא י"ד שנה מכניסתם לארץ).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

ובפסוק שאחריו (פסוק ז) המשיך בעניין הקרבנות הנוספים שיש להקריב על אותו מזבח; אך בסיום הפרשה (פסוק ח) חזר לציווי של כתיבת כל דברי התורה על גבי האבנים, ומשמעות הדברים היא שכתובת התורה על גבי האבנים נעשית אחרי בניין המזבח. לפי זה ייתכן שהאיזכור של כתיבת דברי התורה כבר בתחילת הפרשה הוא משום שזו תכלית שמצד עניינה היא קודמת לבניית המזבח, אף על פי שהמעשה עצמו נעשה בסופה של שרשרת פעולות. אפשרות אחרת (שאינה סותרת את העניין הראשון) היא שיש כאן רמיזה לכך שמיד כאשר עוברים את הירדן יש ליטול מאיזה מקום אבנים שאותן צריך להביא בסופו של דבר להר עיבל, ואחרי בניית המזבח יש לכתוב עליהן את דברי התורה.

יש לציין כי בתורה לא נאמר שהאבנים שעליהן יש לכתוב את דברי התורה הן עצמן האבנים שמהן יש לבנות את המזבח, ודקדוק המקרא אף מורה על כך שמדובר בשני עניינים נפרדים. האבנים שעליהן נכתבה התורה הן "אבנים גדולות". אותן יש להקים ולסוד בסיד, וכמאמר הכתוב: "וְהִקְמַתְּ לָךְ אֲבָנִים גְּדוֹלוֹת וְשִׁדְתָּ אֹתָם בְּשִׂיד. וְכָתַבְתָּ עָלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבַר הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶר־ךָ", ובהמשך נאמר על אודותיהן: "וְהָיָה בְּעֵבֶרְכֶם אֶת הַיַּרְדֵּן תִּקְיְמוּ אֶת הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה אֲשֶׁר אֲנִי מֵצִינָה אֶתְכֶם הַיּוֹם בְּהַר עֵיבֶל וְשִׁדְתָּ אוֹתָם בְּשִׂיד".

לעומתן אבני המזבח הן "אבנים שלמות" ואותן לא "מקימים", אלא באמצעותן בונים, וכמאמר הכתוב: "וּבְנִיתָ שָׁם מִזְבֵּחַ לַה' אֱלֹהֶיךָ מִזְבֵּחַ אֲבָנִים לֹא תִּנְיֶף עָלֵיהֶם בְּרֶזֶל. אֲבָנִים שְׁלֵמוֹת תִּבְנֶה אֶת מִזְבֵּחַ ה' אֱלֹהֶיךָ". ואמנם אחרי תיאור בניין המזבח חזר הכתוב וציווה: "וְכָתַבְתָּ עַל הָאֲבָנִים אֶת כָּל דְּבַר הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּאֵר הַיִּטָּב", ולפי פשטות הפסוקים לכאורה "האבנים" שנוזכרו כאן הן הן האבנים האחרונות שדיבר עליהן קודם לכן, ואם כן הן האבנים שנאמר לגביהן "אבנים שלמות תבנה את מזבח ה' אלהיך", אך באמת במשמעות הפסוק ניתן גם להבין שהכוונה היא לאבנים הנזכרות עוד קודם לכן, דהיינו אותן שהקימו במקום וסדו אותן בסיד (בדרך זו הלך המלבי"ם בביאור לספר דברים. במבט ראשון נראה לכאורה שדבריו אינם מתאימים לדברי חז"ל במשנה בסוטה, אך עיון נוסף מראה שדבריו מתאימים לגמרי לדברי חז"ל, וכפי שיבואר להלן).

בספר יהושע קיימים שני תיאורים הנוגעים לאבנים ולמזבח.

התיאור האחד נמצא בפרק ד' (א"ט) והוא נוגע ליום שבו עברו את הירדן בדרך נס (אחרי שמימי הירדן נכרתו). בתיאור זה נאמר:

וַיְהִי כַּאֲשֶׁר תָּמּוּ כָּל הַגּוֹי לַעֲבוֹר אֶת הַיַּרְדֵּן, וַיֹּאמֶר ה' אֵל יְהוֹשֻׁעַ לֵאמֹר. קַחוּ לָכֶם מִן הַעֵם שְׁנַיִם עֶשְׂרֵי אַנְשִׁים אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד מִשִּׁבְטֵי. וַצִּוּ אוֹתָם לֵאמֹר שְׂאוּ לָכֶם מִזֶּה מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן מִמַּצֵּב רִגְלֵי הַכְּהֲנִים הַכִּיִּן שְׁתֵּים עָשָׂר אַבְנִים וְהַעֲבַרְתֶּם אוֹתָם עִמָּכֶם וְהִנַּחְתֶּם אוֹתָם בְּמַלּוֹן אֲשֶׁר תִּלְיִנוּ בוֹ הַלַּיְלָה. וַיִּקְרָא יְהוֹשֻׁעַ אֶל שְׁנַיִם הָעֶשְׂרִי אִישׁ אֶשְׁרֵי הַכִּיִּן מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל אִישׁ אֶחָד אִישׁ אֶחָד מִשִּׁבְטֵי. וַיֹּאמֶר לָהֶם יְהוֹשֻׁעַ עֲבְרוּ לִפְנֵי אַרְוֹן ה' אֶל-לְהִיכֵם אֶל תּוֹךְ הַיַּרְדֵּן וְהָרִימוּ לָכֶם אִישׁ אֶבֶן אַחַת עַל שִׁכְמוֹ לְמַסְפַּר שְׁבַטֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל. לְמַעַן תִּהְיֶה זֹאת אוֹת בְּקִרְבְּכֶם כִּי יִשְׁאַלּוּן בְּנֵיכֶם מָחָר לֵאמֹר מָה הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לָכֶם. וַאֲמַרְתֶּם לָהֶם אֲשֶׁר נִכְרְתוּ מִימֵי הַיַּרְדֵּן מִפְּנֵי אַרְוֹן בְּרִית ה' בְּעֲבֹרֹ בְּיַרְדֵּן נִכְרְתוּ מִי הַיַּרְדֵּן וְהָיוּ הָאֲבָנִים הָאֵלֶּה לְזִכְרוֹן לְבְנֵי יִשְׂרָאֵל עַד עוֹלָם. וַיַּעֲשׂוּ כֵן בְּנֵי יִשְׂרָאֵל כַּאֲשֶׁר צִוָּה יְהוֹשֻׁעַ וַיִּשְׂאוּ שְׁתֵּי עָשָׂר אַבְנִים מִתּוֹךְ הַיַּרְדֵּן כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֵל יְהוֹשֻׁעַ לְמַסְפַּר שְׁבַטֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל וַיַּעֲבִרוּם עִמָּם אֶל הַמַּלּוֹן וַיִּנַּחֲמוּ שֵׁם. וּשְׁתֵּים עָשָׂר אַבְנִים הָקִים יְהוֹשֻׁעַ בְּתוֹךְ הַיַּרְדֵּן תַּחַת מַצֵּב רִגְלֵי הַכְּהֲנִים נִשְׂאֵי אַרְוֹן הַבְּרִית וַיְהִיו שֵׁם עַד הַיּוֹם הַזֶּה.

נמצא כי ביום שבו עברו את הירדן נטלו שתיים עשרה אבנים מתוך הירדן, והן "הונחו" לזיכרון במלון (כלומר בגלגל) לזכר נס חציית הירדן, ומלבדן "הוקמו" עוד שתיים עשרה אבנים בתוך הירדן, והן נשארו שם "עד היום הזה". במקרא לא מסופר שעל גבי אבנים אלו נכתבו דברי התורה, ושהיה להן קשר כלשהו להר עיבל ולאירועים הקשורים אליו.

תיאור שני של אבנים וגם של מזבח נמצא בפרק ח' (ל-לב) של ספר יהושע (אחרי מלחמת העי), ושם נאמר:

אָז יִבְנֶה יְהוֹשֻׁעַ מִזְבֵּחַ לַה' אֶל-לְהֵי יִשְׂרָאֵל בְּהַר עֵיבָל. כַּאֲשֶׁר צִוָּה מֹשֶׁה עֶבֶד ה' אֶת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל בְּכַתּוּב בְּסֵפֶר תּוֹרַת מֹשֶׁה מִזְבַּח אַבְנִים שְׁלֵמוֹת אֲשֶׁר לֹא הֵנִיף עֲלֵיהֶן בְּרִזָּל וַיַּעֲלוּ עָלָיו עֹלוֹת לַה' וַיִּזְבְּחוּ שְׁלָמִים. וַיִּכְתֹּב שֵׁם עַל הָאֲבָנִים אֶת מִשְׁנֵה תּוֹרַת מֹשֶׁה אֲשֶׁר כָּתַב לִפְנֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל.

ואחרי תיאור זה ממשיך המקרא ומתאר את מעמד הברכות והקללות שעליו נצטוו בתורה וכפי שהתבאר לעיל.

הזיקה בין שני התיאורים שבספר יהושע מתבארת על פי דברי המשנה במסכת סוטה,¹⁶ אשר בה מצינו תיאור מפורט של סדר הדברים. תחילה פותחת המשנה בברכות והקללות, שהן הנושא העיקרי שבו היא עוסקת (זאת במסגרת רשימת דברים

¹⁶ פ"ז מ"ה, בבלי סוטה ל"ב ע"א.

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

שנאמרים דווקא בלשון הקודש, לעומת רשימה אחרת של דברים שנאמרים בכל לשון). המשנה פותחת במילים: "ברכות וקללות כיצד, כיון שעברו ישראל את הירדן ובאו אל הר גריזים ואל הר עיבל שבשומרון שבצד שכם שבאצל אלוני מורה", והיא ממשיכה אחר כך בתיאור המעמד. אך בסוף המשנה (אגב תיאור הברכות והקללות שהן כאמור עיקר הנידון שם) נאמר:

ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון שנאמר (דברים כ"ז, ח): "באר היטב", ונטלו את האבנים ובאו ולנו במקומן.

נמצא כי האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה הן הן האבנים שהגיעו בסופו של דבר למלון, ואם כן אבנים אלו הן האבנים שנטל יהושע מן הירדן (ומשמעות המשנה היא שהביאו את האבנים מן הירדן, ובנו מהן את המזבח, וסדו את המזבח בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה, ואחר כך פירקו אותו והביאו את האבנים לגלגל). ועל כורחנו צריכים אנו לומר שהאבנים שנטלו בני ישראל מן הירדן שימשו לכמה מטרות. המטרה האחת מבוארת בספר יהושע פרק ד', שם מתואר נס הכרתת מי הירדן. האבנים הוצבו בסופו של יום במלון לזכר הנס ההוא, וכמאמר הכתוב:

למען תהיה זאת אות בקרבכם פי ישאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ונאמרתם להם אשר נכתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעברו בירדן נכתו מי הירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם.

אך מלבד עניין זה שקשור לאבנים, נעשו בהן עוד שימושים, כי אחרי נטילת האבנים מן הירדן הובאו אותן אבנים להר עיבל, שם נכרתה ברית הנוגעת לקבלת התורה. מאותן אבנים בנו את המזבח בהר עיבל, ועל גבי אותן אבנים ממש נכתבו דברי התורה בהתאם לציווי המפורש בתורה. המטרה של הקמת אותן אבנים וכתובת דברי התורה עליהן מפורשת בתורה, וכמאמר הכתוב: "וְכָתַבְתָּ עֲלֵיהֶן אֶת כָּל דְּבָרֵי הַתּוֹרָה הַזֹּאת בְּעֵבֶרְךָ לְמַעַן אֲשֶׁר תִּבְאֵ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ אֶרֶץ זָבַת חָלָב וּדְבַשׁ כַּאֲשֶׁר דִּבֶּר ה' אֱלֹהֵי אֲבוֹתֶיךָ לְךָ" (כתיבת הדברים הנוגעים לאבנים בפרקים נפרדים באה להדגיש כי לפנינו "שתי בחינות" הנוגעות לאותן האבנים, האחת נוגעת לנס הכרתת מי הירדן, והאחרת לברית של שמירת התורה, והברכות והקללות הקשורות

לאותו מעמד. עם זאת ייתכן שכתובת הדברים בשתי פרשות נפרדות נוגעת גם לסדר המעשים ולזמנם).¹⁷

17 בתוספתא סוטה פ"ח ה"ז וכן בברייתא בסוטה לו ע"ב נאמר שאירעו כל האירועים בדרך נס ביום אחד. בו ביום עברו את הירדן והלכו מרחק של שישים מיל להר גריזים והר עיבל, ובנו את המזבח וכתבו את דברי התורה על האבנים, ופירקו את האבנים והציבו אותן במלון. אולם בירושלמי שם פ"ז ה"ג הובאה דעת רבי ישמעאל שכל ביאות שנאמרו בתורה לאחר ארבע עשרה שנה נאמרו, שבע שכיבשו ושבע שחילקו. ועל סמך קביעה כללית זו, הוסיפו שם: "ודכוותה לא נאמרו (ברכות וקללות) אלא לאחר ארבע עשרה שנה". ושם הוסיפו שלדעת רבי ישמעאל הקימו את האבנים מיד, וכמשמעות הפסוק: "והיה בעברכם את הירדן תקימו את האבנים האלה", אך ברכות וקללות לא נאמרו אלא אחרי י"ד שנה (עיין לעיל סוף הע' 2). ולפי זה שתי הפרשיות השונות שבספר יהושע אכן מתארות אירועים שאירעו במועדים שונים. מבט שונה לכאורה על סדר האירועים נמצא במסכת סנהדרין מד ע"א, שם מובאים דברי רבי שילא שאמר שבניית המזבח בהר עיבל הייתה אחרי מלחמת העי וכפי פשוטו של מקרא ביהושע פ"ח. לדעתו הפסוק "ויאמר ה' אל יהושע קם לך למה זה אתה נפל על פניך" (יהושע ז', י), שנאמר לאחר הקרב הראשון על העי, היה תוכחה ליהושע שהתעכב בכריתת הברית בהר עיבל, וכפי שנאמר שם: "אמר ליה הקדוש ברוך הוא: שלך קשה משלהם, אני אמרתי 'והיה בעברכם את הירדן תקימו', ואתם ריחקתם שישים מיל". לכאורה מדובר בטענה בעלת אופי גיאוגרפי (ואכן גם בבבלי וגם בירושלמי בסוטה שם יש מחלוקת תנאים בדבר מקומם של הר גריזים והר עיבל), אך כבר העיר המלבי"ם ביהושע ח' שבלי ספק תלויה זו היא גם תלויה על כך שבזמן מלחמת העי עדיין לא כרת את הברית של הברכות והקללות (וכמדומה שלפי זה צריך לומר שהאיזכור הגיאוגרפי אינו ביחס לשאלת הזיהוי של הר גריזים והר עיבל, אלא קשור לכך שיהושע ביקש לדחות את כריתת הברית עד למועד שבו יצליחו לכבוש את אותם שישים מיל שמן הירדן ועד הר עיבל, כי סבר שרק כיבוש השטח יכול להכליל אותו בהגדרה של "ביאה" לארץ). בהמשך הגמרא שם דחה רב את דברי רבי שילא מכוח המקרא ביהושע י"א, טו אשר בו נאמר: "כאשר צוה ה' את משה עבדו כן צוה משה את יהושע וכן עשה יהושע לא הסיר דבר מכל אשר צוה ה' את משה", ואם כן מדובר בדעה שנדחתה. אך לדעת המלבי"ם לא כיוון רב לדחות את שיטת רבי שילא מכל וכל, ולא חלק עליו כלל בכל הנוגע למועד שבו נעשה המעשה (וכפי פשוטו של מקרא), אלא שדחה את הנחתו של רבי שילא שהדבר נעשה שלא כדין. ויש להוסיף על דבריו, שלכאורה דברי רבי שילא מנוגדים הן לדעת רבי ישמעאל והן לדעת רבנו, ואם כן יש לתמוה על כך שרב לא השיג על רבי שילא מכוח דברי התנאים. אך כפי הנראה לשיטה זו צריך לומר שלדעת רבי ישמעאל כל שטח שנכבש ובני ישראל באו אליו, יכול להיכלל בהגדרת "ביאה" (ולעניין ברכות וקללות נזכרה ביאה בפרשת ראה, דברים י"א, כט). ומשום כך בסוף ארבע עשרה שנה הוכרחו לומר ברכות וקללות, אך רשות הייתה בידם לעשות את המעשים קודם סיומן של אותן ארבע עשרה שנה. ולפי זה יש לומר שדווקא אחרי שכבר נכוו בחטאו של עכן שגרם מפלה לכלל ישראל, מצא יהושע לנכון להקדים את המעשים ולעשותם מיד אחרי כיבוש העי, וכמאמר הכתוב: "אז יבנה יהושע מזבח" (ואולי בגלל סיבה זו

ב. שיטת התלמוד הירושלמי שאבני המלון אינן אבני המזבח

בתלמוד הירושלמי על אותה משנה בסוטה (פ"ז ה"ה) הובאה ברייתא ובה מחלוקת תנאים (ואחריה הובא גם דיון בדברים על ידי אמוראי התלמוד הירושלמי), ומן הדברים עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון ואבני המלון אינן אבני המזבח, אליבא דכולי עלמא. מעיון בדברים נראה שעצם השאלה האם לאבני המלון הייתה בכלל איזו זיקה למעמד הברית בהר עיבל שנויה במחלוקת תנאים.

בתחילה הובאה ברייתא:

תני: על אבני המלון נכתבו דברי רבי יודה רבי יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו.

מעצם הלשון של הברייתא ברור שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים (הן אליבא דרבי יהודה והן אליבא דרבי יוסי). וזה לכאורה שלא כדברי המשנה שממנה משמע שאבני המזבח הן אבני המלון. וכבר עמד על כך רבי שמואל יפה,¹⁸ מפרש המדרשים ואגדות הירושלמי, שבחיבור **יפה מראה** לירושלמי סוטה שם כתב: "בין לר' יודה בין לר' יוסי אבני המלון הן זולת אבני המזבח, ופליגי אתנ' דמתני' דתנן הביאו את האבני' ובנו את המזבח וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה". ושם בהמשך גם הראה שמדקדוק המקראות ניתן להראות שבאמת מדובר בשני סוגים של אבנים (וכפי שצוין לעיל בפרק א, שעל פי פשוטו של מקרא "האבנים" שנזכרות בפסוק "וכתבת על האבנים" יכולות להתבאר כאותן "אבנים שלמות" שנזכרו קודם לכן, אך הן גם יכולות להתבאר כאותן "אבנים גדולות" שנזכרו קודם לכן).

בדרך זו ממש הלך בעל **קרבן העדה** שבפירוש לירושלמי כתב: "והך ברייתא פליגא אמתני' דמשמע בין לרבי יהודה בין לדברי רבי יוסי אבני המזבח לא הווה אבני המלון, ואלו במתני' תנן דאבני המזבח ואבני המלון אחת הן".

גם בעל **פני משה** עמד על אי ההתאמה שבין הברייתא שבירושלמי למשנה, אלא שהוא סבר שאמנם דעת רבי יהודה בוודאי איננה מתאימה לדברי המשנה, אך הוא לא ראה סתירה מוכחת מדברי רבי יוסי לדברי המשנה, ומשום כך בפירושו לירושלמי שם כתב: "תני, 'על אבני המלון נכתבו' – רבי יהודה פליג אתנא דמתני' דקאמר: 'על אבני

גם הקדים את הברכות והקללות לבניין המזבח, וכפי משנתנו, וכהוראת שעה, ואילו במקרא הברכות והקללות מאוחרות לבניין המזבח, כי זה הסדר שהיה ראוי אילו זכו, ואכמ"ל).
18 רבי שמואל יפה הוא הקדום בין מפרשי הירושלמי שפירושו הגיע לידינו. פירושו נדפס לראשונה בחיי מחברו בשנת ש"נ, והוא היה לנגד עיניהם של המפרשים שבאו אחריו.

מזבח נכתבו, כדכתיב: והיה ביום אשר תעברו את הירדן וגו' ובנית שם מזבח וגו' וכתבת על האבנים וגו' והן הן אבני המלון, ורבי יהודה סבר דאבני המלון אבנים אחרות הן" (ושם בהמשך ציין שדעת רבי יהודה היא כדעת רבי חנינן המובאת בהמשך. ועיין בזה עוד לקמן בפרק ד בביאור דעת רבי חנינן).

וכפי הנראה סבר בעל פני משה שאמנם מדקדוק לשון הברייתא ניתן להבין שהנחת היסוד המוסכמת על הכל היא שיש שני סוגי אבנים, יש אבנים שנקראות אבני המזבח ויש אבנים אחרות שנקראות אבני המלון; ולפי הנחת יסוד זו ברור שאבני המזבח נשארו במקומן בהר עיבל עד עצם היום הזה וגם ברור שאבני המלון הוצבו בסופו של יום בגלגל, וכל השאלה שבה עסקו התנאים אינה אלא על גבי אילו אבנים כתבו את התורה - אולם באמת קשה לקבוע מסמרות על פי דקדוק זה, וזאת מפני שמאידך גיסא קיימת אפשרות להניח שסגנון הברייתא הוא תולדה של דעת רבי יהודה שהובאה ברישא, ואשר לדעתו באמת אבני המלון אינן אבני המזבח, ואגב ניסוח זה המשך התנא באותו סגנון וקבע כי לדעת רבי יוסי דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כאשר כוונתו האמיתית הייתה לומר: "על אבני [המלון שמהן נבנה] המזבח נכתבו", וכתב זאת בלשון קצרה: "על אבני המזבח נכתבו" (ואולם, להלן יבואר כי מהמשך הסוגיה ניתן להוכיח שהעיקר הוא כדברי היפה מראה והקרוב העדה, שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון. ואף בעל פני משה שם חזר בו כפי הנראה מהנחתו הראשונה, וסבר שגם לדעת רבי יוסי אבני המזבח אינן אבני המלון).

יש להדגיש כי גם בעל יפה מראה, גם בעל קרבן העדה וגם בעל פני משה, שהניחו שלדעת התנא של המשנה אבני המזבח הן הן אבני המלון, התבססו על גרסת המשנה כפי שהיא מודפסת בתלמוד הבבלי, שם נאמר: "וסדוהו בסיד (כלומר סדו את המזבח בסיד) וכתבו עליו (כלומר על המזבח) את דברי התורה", אבל בתלמוד הירושלמי הגרסה במשנה היא: "וסדום בסיד, וכתבו עליהם את כל דברי התורה". וגרסה זו נמצאת גם בהרבה כתבי יד של המשנה, ובדפוסים ישנים, ויש לה אחיזה גם בכתבי יד של התלמוד הבבלי.¹⁹

19 על דרך כלל ניתן לקבוע כי בכתבי יד של המשנה המכונים כתבי יד ארץ ישראלים, הגרסה היא "וסדום וכתבו עליהן" (או "וכתבו עליהם"). מבין כתבי היד של המשנה שבהם נמצאת גרסה זו יש לציין את כתב יד קאופמן (שנחשב לכתב יד מדויק מאוד) וכן את כתב יד פרמא (די רוסי 138). גרסה זו נמצאת גם במשניות בדפוס נאפולי (רנ"ב). כמו כן נמצאת גרסה זו במשנה

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

אחר כך הקשה הירושלמי על דברי רבי יוסי שסבר שעל אבני המזבח נכתבו:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו בכל יום ויום אומות העולם משלחין נוטריהן ומשיאיין
את התורה שהיתה כתובה בשבעים לשון מאן דמר על אבני המזבח נכתבו לא לשעה
היו ונגנזו.

ועל כך מתרץ הירושלמי:

עוד הוא מעשה ניסים נתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ואומה והשיאו את התורה
שהיתה כתובה בשבעים לשון.

ההנחה העומדת ביסוד השאלה היא שאבני המזבח נגנזו. מדברי הירושלמי לא ברור
מאין נובעת אותה ידיעה²⁰ (ועל כך ידובר עוד להלן בפרק ה), אך ידיעה זו נחשבת
כידיעה שאין בה מחלוקת, ומשום כך היא יכולה לשמש בסיס לקושיה על רבי יוסי,

שבגמרא הבבלית למסכת סוטה בכתב יד ואטיקן (כל זאת כאמור בנוסף למה שמודפס במשנה
שבתלמוד הירושלמי, ונסמך גם על כתבי היד שלו).

כמו כן יש לציין כי מלבד גרסה ברורה זו שמייחסת הן את הסיד והן את הכתיבה לאבנים (ולא
למזבח), קיימים גם נוסחים מעורבים, שאפשר למצוא גם בהם איזה סניף לגרסה הארץ
ישראלית. כך במשנה שבגמרא הבבלית בכתב יד מינכן: "וסדוהו", "וכתבו עליהן", וכך גם
בבבלי הנדפס בברייתא המובאת בדף לו ע"א: "ואחר כך הביאו את האבנים ובנו את המזבח
וסדוהו בסיד וכתבו עליהם את כל דברי התורה".

ביארנו את הירושלמי על פי דרכם של בעל יפה מראה ובעל פני משה. בעל קרבן העדה לא
20 הסכים להנחה שאבני המזבח נגנזו, ובחיבורו **שיירי הקרבן** הציג את הקושי שיש בהנחה זו. על
פי פירושו עומדת בבסיס השאלה שבגמרא הנחה שונה לגמרי. על פי פירושו, לדעת רבי יוסי
בסופו של המעמד קילפו את הסיד מעל המזבח, פירקו את המזבח, העבירו את האבנים לגלגל
ובנו שם מחדש את המזבח (!) והיה מקום להדביק עליו את הסיד עם הכתב. אלא שלדעת
המקשה הסיד שעל גביו הכתב מן הסתם התקלקל בזמן פירוק המזבח, ומשום כך בוודאי
הוצרכו לגנוז את הסיד שעליו שרידי הכתב. והתירוץ הוא שגם זה היה מעשה ניסים, שהצליחו
להעביר את הסיד עם הכתב שעליו בשלמות לגלגל, ולא היה כל צורך לגנוז את אותו סיד עם
הכתב שעל גביו, וכך יכלו הנוטריונים של האומות להעתיק את דברי התורה בגלגל (ועיין עוד
לקמן בהע' 12 בדבריו על אודות גניזת אבני המלון). אלא שדבריו דחוקים בלשון התלמוד,
שנאמר בו במפורש: "מאן דאמר על אבני המזבח נכתבו, לא לשעה היו ונגנזו", שמשמעותה
הפשוטה היא שאבני המזבח עצמן נגנזו, ולא רק הסיד שעליו אותיות התורה. ועל כל פנים
הדבר עומד בניגוד מוחלט לקטע של מדרש חכמים שמובא להלן (בסוף פרק ד) שמקורו בגניזה
הקהירית (ואשר על כן מובן שלא היה לנגד עיניו של בעל קרבן העדה), אשר בו נאמר במפורש
"וגנזום בו ביום" (כמו כן יש להעיר כי מדבריו בקטע זה של הגמרא נראה שחזר בו ממה שקבע
תחילה באופן מוחלט שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המזבח אינן אבני המלון).

שהרי לדעתו דברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, ואם כך גם דברי התורה נגנזו, ומכאן מקום לקושיה כיצד העתיקו הנוטריונים של אומות העולם את דברי התורה שנכתבו על גבי האבנים, והוצרכו לתרץ שגם זה היה בדרך של נס. ומן הדברים מוכח שכלל לא עלה על הדעת לומר שלשיטתו של רבי יוסי אבני המזבח לא נגנזו, אלא הוצבו לזיכרון בגלגל לאחר סיום המעמד ופירוק המזבח. מאידך גם ברור שהאבנים שהוצאו מן הירדן הגיעו בסופו של יום לגלגל, והן בוודאי לא נגנזו, שהרי יהושע ציווה במפורש להציב אותן במלון לזיכרון לדורות הבאים. ואם כן ברור שהן לדעת רבי יוסי והן לדעת רבי יהודה אבני המלון אינן אבני המזבח.

נמצא כי לדעת רבי יהודה, האבנים שהוצאו מן הירדן לצורך הצבתן במלון הובאו תחילה להר עיבל, והן הוקמו שם בסמוך למזבח וכל דברי התורה נכתבו על גביהן, ומלבדן נבנה גם מזבח מאבנים שלמות, ועליו העלו עולות ושלמים. אחר כך, בסופו של יום, גנזו את המזבח במקומו, ואת האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה (ואשר לא היו חלק מן המזבח עצמו) העבירו לגלגל ושם הן הוצבו לזיכרון, כאשר גם דברי התורה הכתובים עליהן היו גלויים לכל, ונוטריונים מאומות העולם יכלו לבוא ולהעתיק את דברי התורה (וכך באמת באבנים אלו היו שתי בחינות, האחת היא של זיכרון הכרתת מי הירדן, והאחרת היא פרסום דברי התורה שעליהם נכרתה ברית בהר עיבל).

לעומת זאת, לדעת רבי יוסי לאבני המלון אין כל חלק בפרשת הר עיבל, וכל תפקידן אינו אלא זיכרון הכרתת מי הירדן. אלא שמלבד המעשה המתואר בספר יהושע בפרק ד' על אודות אבני הזיכרון שהוצבו במלון, היה גם מעשה נוסף הנוגע לאבנים אחרות, והוא המעשה המתואר ביהושע פרק ח'. באותו אירוע בנו מזבח בהר עיבל מאבנים שלמות, ועליהן עצמן (או על הסיד שהיה על גביהן או ביניהן) נכתבו דברי התורה. מזבח זה נגנז במקומו, ואחרי גניזתו שוב לא יכלו להעתיק ממנו את דברי התורה. אולם ביום שבו נבנה המזבח היה המזבח גלוי, ובו ביום העתיקו ממנו אומות העולם את דברי התורה בדרך של נס.

לפי זה לכאורה צריך לומר שהן לדעת רבי יהודה והן לדעת רבי יוסי, האבנים שמהן בנו את המזבח כלל לא נלקחו מן הירדן, אלא נלקטו ממקום אחר (אולי מהר עיבל עצמו). שהרי לדעת הכל אבני המזבח אינן אבני המלון, שהן כידוע אבנים שנלקחו מן הירדן. אלא שלדעת רבי יהודה, שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, מובן מאליו שאבנים אלו שהוצאו מן הירדן הובאו תחילה להר עיבל לצורך כריתת הברית וכתובת דברי התורה על גביהן (זאת בהתאם לציווי המפורש בפרשת כי

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

תבא). אבל לשיטתו של רבי יוסי שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, אין כל סיבה להניח שאבני המלון הובאו להר עיבל, כי לא היה להן שום תפקיד הקשור לכריתת הברית, לברכות ולקללות ולכתיבת דברי התורה (אולם, להלן בפרק ד יבואר שמדברי הירושלמי בהמשך יש מקור לכך שגם אם אבני המלון אינן אבני המזבח, קיימת איזו קבלה שעל פיה מובן שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן).

ברור אם כן שאם הגרסה במשנה היא "וסדוהו בסיד, וכתבו עליו את דברי התורה", אין המשנה מתאימה לא לשיטת רבי יהודה ואף לא לשיטת רבי יוסי. אך אם נגרוס במשנה "וסדום בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה", נוכל להניח שהמשנה נשנתה אליבא דרבי יהודה, וכוונת המשנה היא שאחרי שנטלו את האבנים מן הירדן הביאו את האבנים להר עיבל, ושם בנו מאבנים אחרות (שלמות) את המזבח, ועל ידו הציבו את האבנים שהביאו מן הירדן, וסדו אותן בסיד וכתבו עליהן את דברי התורה, ואחר כך נטלו את אותן אבנים שהביאו מן הירדן והעבירו אותן לגלגל מבלי שנגעו כלל במזבח, שאותו גנזו במקומו.

ויעוין בפני משה שכתב בעניין זה:

אלא למאן דאמר על אבני המזבח נכתבו קשיא: לא לשעה היו ונגנזו. דודאי נגנזו אחר שהקריבו עליו, ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן, ואיך היו יכולין להעתיק התורה בשעה מועט, ולא סבירא ליה כמאן דאמר במתניתין דאותן אבנים סתרו והביאו עמהן כדפירש רש"י ז"ל.

נמצא שלמעשה חזר בו בעל פני משה מהנחתו הקודמת שדברי רבי יוסי מתאימים לשיטת התנא של המשנה, וקבע כי על כל פנים בשלב זה של הדיון סברה הגמרא שגם לדעת רבי יוסי לא נבנה המזבח מאותן אבנים שבסופו של יום הובאו למלון, וכי באמת גם דבריו אינם מתאימים לדעת התנא של המשנה, שסבר שאבני המלון הן הן אבני המזבח, וכפי שכתב רש"י במשנה בסוטה (לב ע"א): "ונטלו את האבנים - סתרו את המזבח לאחר שהעלו העולות והשלמים, כדכתיב והעלית עליו עולות" (כמדומה, בציטוט זה של דברי רש"י ביקש הפני משה לרמוז לכך שאמנם מנוסח המשנה קשה לקבוע שאבני המזבח הן הן אבני המלון, כי ייתכן שבמשנה עצמה יש מקום לגרסה שונה. ואין ספק כי גרסה שונה במשנה אכן עמדה לנגד עיניו של הפני משה, שהרי הגרסה "וסדום", "וכתבו עליהם", היא עצמה גרסת המשנה בכל הדפוסים של הירושלמי. אך מדברי רש"י ניתן על כל פנים לקבוע כי בהתאם לגרסתו ובהתאם להבנתו, דעת התנא שבמשנה היא שאבני המזבח הן הן אבני המלון, וכי גרסת

הרב זלמן מנחם קורן

הדפוסים במשנה שבבבלי היא על כל פנים גרסה קדומה, ויש אם כן יסוד להניח שהיא הגרסה הנכונה במשנה).

יש להדגיש כי מדברי הגמרא כאן מוכח שהידיעה שאבני המזבח אינן אבני המלון איננה נובעת רק מדקדוק הדברים בלשונם של רבי יהודה ורבי יוסי בברייתא, אלא היא קביעה ברורה שמבוססת על ידיעה, או ידיעות, שמקורן איננו משנה או ברייתא אלא יש להן בסיס אחר שאין בו מחלוקת, ואשר על כן אותן ידיעות יכולות לשמש כבסיס לקושיה על שיטת רבי יוסי. ידיעה ברורה חיצונית זו היא הידיעה שהמזבח נגנז, ואילו אבני המלון הוצבו לדורות בגלגל. אם אכן הנחה זו היא הנחה מובנת מאליה ואין היא שנויה במחלוקת, מובן שלדעתם של אמוראי הירושלמי אין גם שיטה של תנאים אחרים זולת רבי יוסי ורבי יהודה, שסוברים שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (ולהלן נשוב לנקודה זו, לכשנעסוק בברייתות אחרות הקשורות לסוגיה).

בהמשך שואל הירושלמי:

מאן דמר על אבני המלון נכתבו ניחא ושדת אותם בשיד מאן דמר על אבני המזבח נכתבו מה מקיים ושדת אותם בשיד?

ועל כך מתרץ הירושלמי:

בין כל אבן ואבן.

מובן שגם שאלה ותירוץ אלו מבוססים על ההנחה שאבני המזבח ואבני המלון אינן אותן אבנים. אלא שהשאלה וגם התירוץ כוללים עוד הנחה שמקורה אינו ברור, והיא שאם נכתבו דברי התורה על אבני המלון, מובן מדוע סדו את אותן אבנים בשיד; אך אם הן נכתבו על גבי המזבח, ברור שהן לא נכתבו על גבי שכבה כלשהי של סיד שסדו בה את אבני המזבח, וכי אם אכן היה סיד שקשור למזבח, היה זה רק חומר מלט בין אבן לאבן. כאמור, הבסיס העיוני להנחות אלו טעון בירור (ובמפרשים העלו אפשרויות שונות לכך),²¹ אך למעשה עצם הקיום של איזו הנחת יסוד כזו יכול גם הוא

²¹ בעל יפה מראה הניח שמטרת הסיד שעל גבי האבנים קשורה לכך שהכתב אמור להתקיים בגלגל עד לזמן שיבואו הנוטריונים של אומות העולם להעתיק להם את התורה. על פי הנחתו, הבסיס לקושיה זו שבגמרא הוא התירוץ הקודם, שבו נקבע כי למ"ד שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה, גם העתקת דברי התורה נעשתה בדרך נס באותו יום. אם אכן נועד הכתב ליום אחד בלבד, אין טעם לסוד את האבנים בשיד. תירוץ זה התקבל גם על ידי בעל פני משה. לעומתו, בקרבן העדה העלה טענה שציווי התורה לבנות מזבח אבנים אינו יכול להתקיים אם סדים את המזבח מכל צדדיו בשיד, באופן שהאבנים אינן ניכרות כלל (ויש להעיר כי אם הנחה

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

לשלול את ההנחה שאולי קיימת דעה שלישית שעל פיה אבני המזבח הן עצמן אבני המלון (אלא שנקודה זו יכולה להיות תלויה בטעם של אותה הנחה נסתרת,²² ואכמ"ל).

ג. שיטת רבי יהודה והחולקים עליו בברייתא שבבבלי ובתוספתא

בברייתא שמובאת במסכת סוטה (לה ע"ב) נאמר:

תנו רבנן: כיצד כתבו ישראל את התורה? רבי יהודה אומר: על גבי אבנים כתובה, שנאמר: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת" וגו', ואחר כך סדר אותן בסיד; אמר לו רבי שמעון: לדבריך, היאך למדו אומות של אותו הזמן תורה? אמר לו: בינה יתירה נתן בהם הקב"ה, ושיגרו נוטירין שלהן וקילפו את הסיד והשיאוה, ועל דבר זה נתחתם גזר דינם לבאר שחת, שהיה להן ללמד ולא למדו; ר' שמעון אומר: על גבי סיד כתובה, וכתבו להן למטה: "למען אשר לא ילמדו אתכם לעשות ככל" וגו', הא למדת, שאם היו חוזרין בתשובה היו מקבלין אותן.

מי שלומד ברייתא זו אחרי שלמד את המשנה בנוסח "וסדוהו", "וכתבו עליה", רואה לנגד עיניו את האבנים שהביאו מן הירדן להר עיבל ובנו מהן את המזבח (כפי שמפורש במשנה), כך שהמחלוקת היא רק בשאלה כיצד בדיוק נכתבו דברי התורה על אבני המזבח. אולם מי שיוצא מנקודת הנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון (וכפי שמפורש בירושלמי, וכפי שניתן ללמוד במשנה אם גורסים בה "וסדום", "וכתבו עליהן"), לא ימצא בברייתא זו כל סתירה להנחה שאבני המזבח אינן אבני המלון, ושדברי התורה נכתבו על אבני המלון ולא על אבני המזבח. הברייתא כשלעצמה איננה מרמזת מאומה על אודות מהות האבנים שעליהן נכתבו דברי התורה.

זו נכונה, אם כן גם במזבח שבמקדש שאותו היו מלבנים בסיד פעמיים בשנה [מידות פ"ג מ"ד], היה הסיד נתון בעיקרו במרווחים שבין האבנים, אך פני האבן נשאר גלויים ברוב שטח המזבח. להנחה זו בנוגע למזבח שבמקדש ניתן למצוא עוד אסמכתא, אך אין כאן מקום להאריך בזה). כמו כן טען בעל קרבן העדה כי משמעותו הפשוטה של הציווי לסוד את האבנים היא שיסודו את האבנים מכל צד, ומצווה זו אינה יכולה להתקיים במזבח עצמו שעל גביו מקריבים קרבנות וכך האש מכלה את הסיד שבאותו מקום.

על פי טעמו של בעל קרבן העדה שמזבח אבנים אינו יכול להיות מכוסה לגמרי בסיד, אכן יש 22 כאן הנחה חיצונית (שאינה תלויה בשיטות השונות של התנאים) ששוללת את האפשרות שאבני המזבח הן אבני המלון (אלא שגם שלילה זו היא רק לדעת המקשן, שהרי לפי התירוף שהכתיבה היא על הסיד שבין אבן לאבן, אין כל מקור לכך שהאבנים שהביאו מן הירדן כוסו בסיד מכל צדדיהן). אולם לפי הסברו של היפה מראה, למעשה אין כאן הנחה חיצונית שניתן לשלול מכוחה את ההנחה שאבני המזבח הן אבני המלון.

מדברי הברייתא ברור על כל פנים שכתובת התורה נעשתה על גבי האבנים וכי לכתובה יש איזו זיקה לסיד (דבר שכשלעצמו אין בו כמובן חידוש, כי הוא כתוב במפורש בתורה). אלא שנחלקו התנאים בפרטי הדבר. לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי האבנים, ואת הסיד טחו על גבי הכתב (כדי לשמור אותו לדורות), ולעומתו לדעת רבי שמעון הכתב נכתב על גבי הסיד שטחו על פני האבנים. כאמור, אין בברייתא זו כצורתה רמז לשאלה האם המזבח נבנה מן האבנים עצמן, או שמא הן הוצבו בסמוך למזבח, וכך בסופו של יום המזבח נגנז שלם במקומו, בעוד אשר האבנים שהוצבו תחילה בסמוך לו, ואשר עליהן נכתבו דברי התורה (על גבי הסיד או מתחת לסיד), הובאו לגלגל, ונשארו גלויות לאות לדורות הבאים.

קיים מקור אחר לאותה מחלוקת, ונוסח הדברים שבאותו מקור שונה במעט ממה שמפורש בתלמוד הבבלי, ובו אכן מוזכרות "אבני המזבח". יש צורך לדקדק באותו מקור על מנת לקבוע האם יש בו סתירה למה שהתבאר עד כה.

מקור זה הוא התוספתא בסוטה שם. בנוסח שבתוספתא (פ"ח הלכות ר"ז) כתוב:

רבי יהודה אומר: על אבני מזבח כתובה. אמרו לו: היאך למדו אותן אומות העולם את התורה? אמר להן: מלמד שנתן המקום בלב כל אומה ומלכות ושלחו נטורים שלהם והשיאו את הכתב מגבי אבנים בשבעים לשון. באותה שעה נתחתם גזר דינם של אומות העולם לבאר שחת. ר' שמעון אומר: על הסיד כתבו, כיצד כירוהו וסדוהו בסיד וכתבו עליו את כל דברי התורה בשבעים לשון, וכתבו מלמטה: 'למען אשר לא ילמדו אתם' וגו' אם אתם חוזרין בכם אנו מקבלין אתכם.

המחלוקת בין רבי יהודה ורבי שמעון בתוספתא דומה למחלוקת שביניהם בברייתא שבתלמוד הבבלי. אלא שבנוסח שבבבלי לא נאמר שאבנים אלו הן אבני המזבח, וייתכן אם כן לחשוב שמדובר באבנים שהוצבו בסמוך למזבח, והועברו אחר כך לגלגל. אולם בנוסח התוספתא מפורש שעל כל פנים לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח, בעוד אשר לדעת רבי שמעון נכתבו הדברים על גבי הסיד (וגם נאמר בהמשך: "וסדוהו בסיד וכתבו עליו"). השאלה היא האם נוסח הדברים בתוספתא יכול ללמד גם על קיומה של דעה החולקת על הירושלמי בדבר אי הזהות שבין אבני המזבח לאבני המלון.

במבט ראשון נראה לכאורה שלפי התוספתא אבני המלון הן עצמן אבני המזבח, שהרי לדעת רבי יהודה נכתבו דברי התורה על אבני המזבח עצמן, וכפי שמפורש בלשונו. ואף רבי שמעון החולק עליו לא נחלק עליו מכל וכל בנוגע למקום (או ליתר דיוק לסוג האבנים) שעליו נכתבו הדברים, וכל המחלוקת היא רק בשאלה האם הסיד

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

היה מתחת לכתב או מעליו, ואם כן אין כאן כלל דעה שלישית אשר על פיה מדובר באבנים אחרות לגמרי (יש להדגיש כי זה אמנם ברור שדברי רבי יהודה שבתוספתא אינם מתאימים לדברי רבי יהודה כפי שהובאו בירושלמי המובא לעיל, שם נאמר כי לדעת רבי יהודה דברי התורה נכתבו על אבני המלון [וזאת בניגוד לדעת רבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבו], אלא שתופעות שכאלה, חילופי שמות בין מסירות שונות של דברי התנאים, מצויות בתלמודים במקומות רבים, ולא עוד אלא שלעתים כאשר קיימת קושיה הנובעת מסתירה בדברי תנא או אמורא שצוטט במקורות שונים, מוצאים אנו תירוץ בנוסח "איפוך". כלומר, קיימת אפשרות ליישב את הסתירה על ידי היפוך שמות התנאים שנחלקו באחת הברייתות. אשר על כן ניתן לומר כי חילוף השמות בין המקורות אינו נוגע לנקודה המהותית שבה אנו דנים, שהיא שאלת הזהות או אי הזהות בין אבני המזבח לאבני המלון).

אולם, האמת היא כי ברייתא זו כולה (כלומר הברייתא עם שני התנאים הנזכרים בה) הולכת בשיטה שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח, והיא אכן דעת רבי יוסי שבירושלמי, אלא שכבר הובהר לעיל שגם לדעת רבי יוסי אבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן אין שום סיבה שבגללה נצטרך לומר ששיטת ברייתא זו שבתוספתא היא שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון. וכלל גדול בתורה הוא שמחמת הספק אין אנו רשאים לחדש שיטה של תנאים החולקת על שיטה אחרת ידועה.

אשר על כן, אחרי הקביעה המוחלטת של הירושלמי שלכולי עלמא אבני המזבח אינן אבני המלון, מסתבר לומר ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח ולא על אבני המלון (שכפי הנראה הובאו ישירות לגלגל וכלל לא היו בהר עיבל), ושניהם הולכים בדרכו של רבי יוסי שבירושלמי שעל אבני המזבח ולא על גבי אבני המלון נכתבו דברי התורה. אלא שנחלקו התנאים שבתוספתא בפרטי כתיבה זו. לדעת התנא הראשון (דהיינו זה שמזוהה בברייתא כרבי יהודה), נכתבו דברי התורה באופן ישיר על גבי אבני המזבח, ואחר כך סדו את המזבח בסיד לכסות את אותו כתב; בעוד לדעת התנא האחר (דהיינו רבי שמעון) תחילה סדו את המזבח, ואחר כך כתבו עליו את דברי התורה (וכפי הגרסה הרגילה במשנה).

עם זאת ניתן לקבוע שדברי התוספתא אינם מתאימים על כל פנים עם מהלך הסוגיה בתלמוד הירושלמי. כי בתלמוד הירושלמי הניחו כדבר פשוט שאם דברי התורה נכתבו על גבי המזבח צריך לומר שהם נכתבו על גבי הסיד שבין אבן לאבן, בעוד אשר לפי התוספתא, לדעת רבי יהודה נכתבו הדברים על אבני המזבח עצמן, ואותן סדו אחר כך בסיד.

הבדל נוסף שקיים בין הסוגיה הירושלמית לבין התוספתא הוא בשאלת הנס שנוגע לנוטריונים של אומות העולם שהצליחו להעתיק את דברי התורה ביום אחד. לדעת הירושלמי, מי שסובר שדברי התורה נכתבו על גבי המזבח ולא על אבני המלון הוצרך לומר שהנוטריונים של אומות העולם היו זקוקים לנס כדי להעתיק את דברי התורה קודם גניזת המזבח. מובן שלעניין זה אין שום נפקא מינה בשאלה האם דברי התורה נכתבו על גופן של אבני המזבח, על הסיד שבין אבן לאבן, או על איזו שכבת סיד שסדו בה את גופו של המזבח, שהרי בסופו של יום נגזז המזבח כולו. נמצא לפי זה שאם אנו מניחים ששני התנאים שבתוספתא סוברים שדברי התורה נכתבו על המזבח (מעל לסיד או תחתיו), אם כן לדעת שניהם התחולל נס שאפשר לנוטריונים להעתיק את דברי התורה קודם לגניזת המזבח. אולם בתוספתא עצמה הקשו על דעת רבי יהודה שסבר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המזבח, כיצד הספיקו להעתיק את הדברים קודם שסדו סיד על גבי הכתב, ותירצו שהדבר היה בדרך נס. ומשמע שלדעת האומר שעל גבי הסיד נכתבו הדברים לא הוזקקו לנס לצורך העתקת דברי התורה.

נמצא לסיכום שנוסח הברייתא כפי שהיא כתובה בתלמוד הבבלי יכול להתאים במלואו לשיטת הירושלמי, ואף להשלים את הדברים. בירושלמי מצינו מחלוקת האם דברי התורה נכתבו על אבני המלון או על אבני המזבח (ולדעת הכל אין זהות בין אבני המלון לאבני המזבח), ודעת רבי יהודה היא שעל אבני המלון נכתבו. בבבלי הובאה דעת רבי יהודה בתוספת ביאור ובתוספת בירור, ולפי תוספת זו יש לומר כי רבי יהודה שאמר שדברי התורה נכתבו על גבי אבני המלון, כיוון לומר שהכתיבה היא על אבני המלון בניגוד לאבני המזבח, אך בכלל דבריו גם יש כוונה נוספת, והיא שהדברים נכתבו על גוף האבנים, ולא על שכבת סיד כלשהי שמכסה את גוף האבנים; בעוד אשר לדעת רבי שמעון המוזכר בברייתא שבתלמוד הבבלי כבר פלוגתא של רבי יהודה הדברים נכתבו על גבי שכבת סיד שכיסתה את האבנים, אך גם הוא סובר כפי הנראה שעל גבי אבני המלון נכתבו הדברים, שהרי מסמיכות הדברים בברייתא נראה שלא נחלק רבי שמעון על רבי יהודה אלא בשאלת הכתיבה על גבי הסיד או מתחת לסיד, אך לא חלק על רבי יהודה מכל וכל בדבר האבנים המדוברות. נמצא לפי זה שאין כל מחלוקת בין הנחות התלמוד הבבלי לבין הנחות התלמוד הירושלמי, אלא שבתלמוד הירושלמי נאמר שלדעת האומר שעל גבי המזבח נכתבו דברי התורה הוצרכו לנס כדי להעתיק את הדברים קודם גניזת המזבח, ובתלמוד הבבלי מפורש שגם לדעת האומר שעל גבי אבני המלון נכתבו ייתכן שצריכים היו לנס, אלא שיש מחלוקת תנאים

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

בפרטי אותה כתיבה על אבני המלון, וכך לדעת אחד משני התנאים לא הוצרכו לנס, ולדעת השני הוצרכו לנס, ובירושלמי לא נחית למחלוקת זו.

וכמדומה שלכך כיוונו תוספות בבבלי שם שכתבו בד"ה 'כי צד כתבו ישראל את התורה': "בתוספתא רבי יהודה אומר על גבי המזבח כתבוהו. אבל בירושלמי תני על אבני המלון נכתבו דברי ר' יהודה, ר' יוסי אומר על אבני המזבח נכתבו". מלשון זו נראה שתפסו את דברי הירושלמי כעיקר. ולפי מה שהתבאר, העניין מובן היטב. כוונתם הייתה לומר שאמנם יש חילוק בין הברייתא כפי שהיא מובאת בבבלי לבין התוספתא, אך מהשוואת הדברים לנוסח ובעיקר לשיטה המבוארת בירושלמי, ניתן להחליט שגרסת הבבלי היא העיקרית ולא גרסת התוספתא.

ד. מקורות נוספים לשאלה האם יש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון

מקור אחר שיכול ללמד על אודות העניין הוא ברייתא שמובאת בסוטה (לה ע"ב), אשר בה נאמר:

נמצאת אתה אומר: שלשה מיני אבנים היו; אחד שהקים משה בארץ מואב, שנאמר (דברים א', ה): "בעבר הירדן בארץ מואב הואיל משה באר" וגו', ולהלן הוא אומר (דברים כ"ז, ח): "וכתבת עליהן [על האבנים] את כל דברי התורה הזאת [באר היטב] וגו', ואתיא 'באר' 'באר'; ואחד שהקים יהושע בתוך הירדן, שנאמר (יהושע ד' ט'): "ושתיים עשרה אבנים הקים יהושע בתוך הירדן"; ואחד שהקים בגלגל, שנאמר (יהושע ד' כ'): "ואת שתיים עשרה האבנים האלה אשר לקחו [מן הירדן] הקים יהושע בגלגל".²³

ממקור זה ניתן לכאורה להוכיח שבעל הברייתא סבר שאבני המזבח הן עצמן אבני המלון (וכך ביאר את הדברים רש"י במקום, ברוח דבריו במשנה שבגמרא, שאותה ביאר על פי הגרסה: "וסדוהו", "וכתבו עליו"). שהרי אם אבני המזבח אינן אבני המלון, אם כן למעשה היו ארבע מערכות של אבנים, דהיינו שתיים עשרה האבנים שאותן הקים משה בעבר הירדן וכתב עליהן את דברי התורה "באר היטב"; ושתיים עשרה האבנים שהוציאו מן הירדן והעבירו למלון, ואשר גם עליהן נכתבו דברי התורה; ועוד שתיים עשרה אבנים אחרות שאותן הציבו בתוך הירדן, וכפי שמפורש בספר יהושע;

²³ למימרא זו אין פתיחה בלשון "תניא" וכיו"ב, ולא נזכרים בה שמות של תנאים, אך היא דומה מאוד לברייתא שנמצאת לפנינו בתוספתא, וכדלהלן.

ומלבדן היו עוד "אבנים שלמות" שמהן בנו את המזבח, והן נגנזו במקומן. ומתוך כך שלא הוזכרו כאן אלא שלושה מיני אבנים ניתן להוכיח שאבני המזבח הן הן אבני המלון.

אלא שבאמת מברייתא זו כשלעצמה אין ראייה גמורה לכך שקיימת זהות בין אבני המלון לאבני המזבח, כי ייתכן שברייתא זו איננה מונה את אבני המזבח, מפני שתנא זה מנה רק אבנים מיוחדות שהוצבו לזיכרון. אם אכן אבני המזבח אינן אבני המלון (וכדעת התנאים בירושלמי), אם כן אין להן שום ייחוד. המזבח אמנם נבנה מאבנים שלמות, אך לא היו אלה שתיים עשרה אבנים שנלקחו ממקום מיוחד, אלא סתם אבנים שלמות שנמצאו באזור שבו נצטוו לבנות את המזבח, ומבחינה זו אין הבדל של ממש בין אבני מזבח זה לאבני המזבח שנבנה בבית המקדש בירושלים. כאן וכאן נצטוו לבנות באבנים שלמות, וכאן וכאן בחרו באבנים רבות כפי צורכיהם, ואין לאבנים אלו כל דמיון לאבנים שציווה יהושע להעלות ממימי הירדן ולהעבירן למלון, או לאבנים שכתב עליהן משה את התורה, או לאבנים שהציב יהושע בתוך הירדן.

כפי שצוין לעיל, ברייתא זו נמצאת גם בתוספתא (אם כי בשינויים קלים). בנוסח שבתוספתא (סוטה פ"ח ה"ו) נאמר:

נמצאת אומ' שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן.

גם מברייתא זו אין להוכיח דבר ביחס לשאלה האם אותן אבנים שהעבירו עמהן הן האבנים שבנו מהן את המזבח ואחר כך פירקו אותו (וכפי הגרסה שבמשנה: "וסדוהו", "וכתבו עליו"), או שמא לדעת הכל אבנים אלו לא שימשו לבניין המזבח, ולדעת הכל המזבח נגנז שלם במקומו, ולדעת הכל האבנים שנלקחו לירדן לא נגנזו אלא הגיעו בסופו של יום לגלגל, והמחלוקת הקיימת היא רק האם בדרך בין הירדן לגלגל היו אותן אבנים גם בהר עיבל, והאם נכתבו עליהן דברי התורה (עם זאת, מקריאה רהוטה של דברי התוספתא ניתן להתרשם שאבנים אלו הן אכן האבנים שמהן בנו את המזבח. כי מיד אחרי הקביעה שהיו שלושה מיני אבנים, וכי המין השלישי הוא "ואחד שהעבירו עמהן", ממשיכה התוספתא ומביאה את דברי רבי יהודה הנ"ל. נמצא שבקריאה רהוטה של התוספתא אנו קוראים: "נמצאת אומר שלשה מיני אבנים הן, אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב, ואחד שנתן תחת מצב רגלי הכהנים, ואחד שהעבירו עמהן. ו' יהודה אומ' על אבני מזבח כתבוה". וכך נוצר רושם כאילו המילים "על אבני מזבח כתבוה" מהוות המשך של תיאור הסוג השלישי של האבנים, דהיינו "אחד שהעבירו עמהן", כלומר - סוג זה של אבנים שימש לבניין

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

המזבח. אך המדקדק בדבר יראה שאין זו אלא אסמכתא בלבד, ואין כאן שום ראייה לאיזו זהות בין אבני המזבח לבין האבנים שהעבירו עמהן מן הירדן).

ברייאת זו נמצאת גם בתלמוד הירושלמי בסוטה שם, אלא ששם קיים גם דיון בין האמוראים על אודות מניין האבנים. בתחילת הסוגיה שם נאמר:

נמצאת אומר שלשה מיני אבני הן, אבני המלון ואבני שהניח יהושע תחת כפות רגלי הכהנים ואיסטליות שנתן להן משה.

דברים אלו דומים למה שנאמר בתוספתא ובבבלי, אלא שסדר הדברים שונה, ויש גם שינוי בכמה פרטים. בתוספתא ובבבלי נמנו האבנים כפי סדר המעבר מעבר הירדן לארץ. תחילה נמנו האיסטליות של משה, ואחריהן מנה את האבנים שהשאיר יהושע בתוך הירדן, ואחר כך מנה את האבנים שהעבירו עמהן למלון, כלומר לגלגל (לפי פשוטם של המקראות ביהושע נראה שאת אבני המלון הרימו לפני הקמת האבנים בתוך הירדן, אך מאידך גיסא ברור שהן הגיעו למלון רק אחרי שהוקמו האבנים שבירדן, כך שניתן לומר שהקדמת אבני הירדן לאבני המלון משקפת גם היא את סדר האירועים). לעומת זאת בירושלמי נמנו אבני המלון ראשונות, והאבנים של משה נמנו אחרונות. הבדל בולט אחר בין המקורות נוגע להגדרת האבנים של משה. לפי המקור הבבלי מדובר באבנים שאותן "הקים משה בארץ מואב", לפי התוספתא מדובר באבנים שאותן "העמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב", ולפי הירושלמי מדובר על "איסטליות שנתן להן משה", ולא הוזכר כלל שהן הוצבו בארץ מואב. כך, בנוסח הירושלמי קיימת אולי גם אפשרות להניח שאת אותן אבנים שנתן להם משה העבירו איתם בני ישראל לארץ כנען (וראה עוד על אודות זה להלן).

החידוש הגדול שבירושלמי הם הדברים שנאמרו על אודות העניין על ידי האמוראים, כהמשך לאותה ברייתא. וכך נאמר שם:

אמר רבי חנינן: פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן.
אמר רבי סימון בר זביד: ויאות!
אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו;
אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים;
אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.
אלא כן אגן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

רבי חנינן לא אמר במפורש מה הוא סוג האבנים הרביעי שאותו יש למנות, ואף רבי סימון בר זביד שבא לחזק את דבריו לא אמר במפורש מה הוא הסוג הרביעי של האבנים. אך בפירוש יפה מראה (ובעקבותיו בפירוש פני משה לירושלמי), הבין

שהאבנים מן המין הרביעי הן אבני המזבח. זאת בהתאם למה שהוכח קודם לכן (לעיל בפרק א'), שעל כל פנים לשיטת התלמוד הירושלמי אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. אחרי דבריו של רבי חנינן, הובאו דברי רבי סימון בר זביד שאמר: "ויאות!", ואחרי קביעה זו, שבה הצדיק את דברי רבי חנינן, האריך רבי סימון בר זביד בהוכחת נכונות דבריו של רבי חנינן.

הדברים בכללם מתמיהים (גם מבלי להיכנס לפרטי ההוכחות של רבי סימון בר זביד), שהרי כפי שצוין, הדברים שהובאו תחילה אשר על פיהם יש שלושה מיני אבנים הם למעשה ברייתא (ולא מימרא כלשהי של אמורא), ואם אכן מדובר בברייתא, קשה להבין כיצד חלק רבי חנינן על דברי הברייתא, וכיצד ניסה רבי סימון בר זביד להוכיח את צדקת דבריו של רבי חנינן, בהסתמכו על סברא, או אולי על דרשה כלשהי, מבלי להזכיר דעה של תנא שתומכת בהנחתו (קיימת אולי אפשרות להניח שרבי חנינן לא אמר את דבריו בלשון חולקת אלא בלשון תמיהה, וכל כוונתו הייתה רק לשאול מדוע באמת לא מנה התנא ארבעה מיני אבנים; ואף רבי סימון בר זביד לא ביקש לקבוע שבאמת ארבעה מיני אבנים היו, ורק ביקש לומר כי טוב עשה רבי חנינן ששאל מדוע לא נמנו ארבעה מיני אבנים, והביא נימוקים לחיזוק הקושיה. אולם המפרשים לא הלכו בדרך זו,²⁴ ועל כל פנים אם באמת מדובר בתמיהה צריכים אנו להניח שקושיה זו נשארה ללא מענה).

בפירוש יפה מראה כתב בתחילת דבריו: "שלושה מיני אבנים הן - האי תנא סבירא ליה דאבני המלון הן הן אבני המזבח כתנא דמתניתין [כ]דכתיבנא לעיל", ובהמשך שם הביא את הברייתא בנוסח הבבלי שלה, וכמדומה שרצה להסתמך על נוסח זה כדי לבסס את ביאורו לברייתא זו, ולקביעתו כי היא סוברת כפי התנא של המשנה, שאבני המזבח זהות לאבני המלון (וכבר התברר לעיל שאכן ניתן להבין שזו אמנם כוונת הברייתא בנוסח הבבלי שלה, אך אין זה הכרח גמור).

הנחתו של בעל יפה מראה, שלדעת התנא של המשנה קיימת זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, כבר התבארה לעיל, בתחילת פרק ב', ושם התבאר כי הדבר נאמר דווקא על פי הגרסה הנדפסת במשנה שבגמרא הבבלי, שם נאמר: "וסדוהו", "וכתבו עליו", וכי על כל פנים במשנה שבירושלמי הגרסה היא שונה. ועוד התבאר לעיל שבאמת גם אין הכרח להניח שהברייתא שהוזכרו בהן ג' מיני אבנים סוברות

²⁴ קשה לקבוע האם מבחינה לשונית ניתן לפרש את המשפט: "פשיט לן ארבעה מיני אבנים הן" בדרך זו, שכן הביטוי "פשיט לן" הוא ביטוי יחידי בירושלמי.

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

שיש לאחד בין אבני המזבח לאבני המלון, וכך אין למעשה מקור ברור להנחה שקיימת בכלל דעה שכזו בין התנאים השונים.

על כל פנים, לדעת המפרשים שהניחו שדעת התנא של המשנה היא שיש זהות בין אבני המזבח לאבני המלון, וכי זה הבסיס לדעה ששלושה מיני אבנים הן, מובן שלפנינו מחלוקת תנאים, ואם כן צריך לומר שדעת רבי חנינן ובעקבותיו דעת רבי סימון נסמכת על דעת רבי יהודה ורבי יוסי שבירושלמי, אשר על פי דבריהם אין זהות בין אבני המזבח לאבני המלון. ועדיין העניין נראה תמוה, כי סגנון דבריו של רבי סימון אינו מתאים למצב שבו קיימת מחלוקת תנאים, וזאת מפני שמדבריו נראה שהוא הסתמך על הנחות מוקדמות שאינן שנויות במחלוקת, ולא על דעת תנא מסוים שחולק על הברייתא.

כפי שניכר מסגנון הדברים, ביקש רבי סימון בר זביד להוכיח את דברי רבי חנינן בדרך השלילה, וכך שלל שלוש אפשרויות שפירט בדבריו, וזה הביאו להוכחה שהאפשרות הרביעית היא הנכונה. כך, על פי הנחת המפרשים שכוונתו לומר שהסוג הרביעי של האבנים הוא אבני המזבח, ברור שעליו היה לשלול את האפשרויות האחרות, על פיהן אולי קיימת זהות בין אבני המזבח לבין אחד משלושת מיני האבנים האחרות, אלא שבפרטי הדברים של שלושת חלקי ההוכחה יש כמה נקודות קשות, וכפי שיבואר להלן.

בחלק הראשון של ההוכחה אמר רבי סימון בר זביד:

אין תימר אבני המלון, לשעה היו ונגנזו.

על פי מה שהתבאר, במשפט זה ביקש לשלול את האפשרות שאבני המלון הן אבני המזבח. אלא שהנימוק שנתן לזה נראה תמוה, כי על פי הלשון נראה שביקש לטעון שאבני המזבח אינן אבני המלון, מפני שאבני המלון נגנזו. וזה סותר לגמרי את מה שהתבאר קודם לכן, שלשיטת הירושלמי אבני המזבח הן אלו שנגנזו, ולא אבני המלון.

ובאמת גם ללא דברי הירושלמי דלעיל לא ניתן כלל להעלות על הדעת שאבני המלון נגנזו, שהרי יהושע אמר על אודות אותן אבנים במפורש: "למען תהיה זאת אות בקרבכם פי שאלון בניכם מחר לאמר מה האבנים האלה לכם. ואמרתם להם אשר נכרתו מימי הירדן מפני ארון ברית ה' בעברו בירדן נכרתו מי הירדן והיו האבנים האלה לזכרון לבני ישראל עד עולם" (ד', רז). נמצא כי מי שמניח שאבני המלון נגנזו, מוכחש ממקרא מפורש.

בעל יפה מראה כתב על פסקה זו בגמרא:

"ויאות! אין תימר אבני המלון כו" - פי': אמת הא דקאמר: 'ארבעה מיני אבני הן', דהא אבני מזבח מאי אינון, אם תאמר אבני המלון כדתנינן [ב]מתנין, הרי מיד נגנזו כדלעיל, ואלו אבני המלון הוקמו שם לדורות כדכתיב בהו למען תהיה זאת אות בקרבכם כי ישאלו בניכם מחר גו'.

בדרך זו התגבר בעל יפה מראה על הקושי שהוצג לעיל בביאור מילות ההוכחה, כי לפי פירושו המילים "לשעה היו ונגנזו" אינן מתייחסות לאבני המלון, אלא למין הרביעי של האבנים (דהיינו לאבני המזבח), שאמנם לא נזכר במפורש בדברי רבי סימון בר זביד, אך הוא עומד ברקע הדברים בכל הדיון על אודות מספר האבנים. ובדרך זו הלך גם בעל פני משה.²⁵

בחלק השני של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים, משוקעות היו במים.

על חלק זה כתב בעל יפה מראה: "ואם תאמר של כפות רגלי הכהנים, משוקעות הן, ולא יצאו משם". כוונת הדברים היא שאת הירושלמי יש לפרש כך: "אין תימר אבנים שהקים יהושע תחת כפות רגלי הכהנים [הן האבנים שמהן בנו את המזבח], משוקעות

²⁵ כפי שצוין לעיל בהע' 7, לדעתו של בעל קרבן העדה לכולי עלמא לא נגנזו אבני המזבח, וכל השאלה לעיל נגעה רק לכתב שעל גבי הסיד, שעל פי הנחת הגמרא שם הוא מן הסתם התפורר בשעה שפירקו את המזבח על מנת לשוב ולבנותו במלון, וממילא הוצרכו לגנוז אותו. ולפי דבריו שם, לפי המסקנה מעשה הניסים לא היה במהירות ההעתקה של דברי התורה, אלא בכך שהסיד והכתב שעל גביו נשארו שלמים, וכך למסקנה לא הוצרכו כלל לגנוז את הסיד והכתב. מובן אם כן שלשיטתו אין סתירה בין הדברים האמורים כאן לגבי גניזת אבני המלון לבין מה שנאמר שם. אלא שלשיטתו הוצרך למצוא טעם מיוחד לכך שאבני המלון נגנזו, ולפי דבריו כאן טעם הדבר הוא מפני שכתוב בספר יהושע (ד', ח) אודות אבני המלון: "ויעברום עמם אל המלון וינחום שם". הוא מדמה זאת לדרשת חז"ל על אודות בגדי כהן גדול ביום הכיפורים, הטעונים גניזה, משום שכתוב לגביהם (ויקרא ט"ז, כג): "והניחם שם", ודרשו חז"ל (יומא י"ב ע"ב) שהם טעונים גניזה. לפי דבריו הוצאו מן הירדן שני מינים של אבנים. מין אחד הוא אבני המלון שהובאו מן הירדן לגלגל (אולי דרך הר עיבל) והן נגנזו שם, והיה עוד מין של אבנים, שאותן הקים יהושע על שפת הירדן, והן האבנים שהוצבו לדורות לזיכרון (וראה עוד לקמן על אודות אבנים אלו). אלא שקשה מאוד לדחוק את כל זה במקראות בספר יהושע. ומלבד זה צריך לומר שלפי הנחה זו ייתכן שחמישה מיני אבנים הן, שהרי גם לדבריו קיימת על כל פנים שיטה ירושלמית שאבני המלון אינן אבני המזבח, ואם כן היו שם איסטליות של משה, ואבנים שהקים יהושע בתוך הירדן, ואבנים שהקים יהושע על שפת הירדן לזיכרון לדורות, ואבנים אחרות שמהן בנו את המזבח, ואבנים אחרות שנקראות אבני המלון שעליהן כתבו את התורה והן נגנזו בגלגל.

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

היו במים [ונשאר שם עד היום וכפי שמפורש בפסוקים, ואם כן לא ייתכן שמהן בנו את המזבח בהר עיבל]. הדברים מובנים מאליהם, ופשוט שלא עלה כלל על הדעת שהמזבח שבהר עיבל נבנה מן האבנים שהוקמו בתוך הירדן, וכמדומה שלא הוזכרו בדברי רבי סימון בר זביד אלא אגב איזכורן של האבנים האחרות.

בחלק השלישי של הוכחתו של רבי סימון בר זביד נאמר:

אין תימר איסטליות שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ.

על כך כתב בעל יפה מראה: "אם תאמר אותן של משה, והלא כבר נכנסו עמהן לארץ, ואלו אבני מזבח נגזזו מיד כנזכר, הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת י"ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

הדברים טעונים הסבר, כי לכאורה חלק זה של ההוכחה היה צריך להיות מנוסח באופן שונה לגמרי, והיה צריך להיות כתוב בו: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה [הן אלו שבנו מהן את המזבח בהר עיבל], כבר נכנסו עמהן לארץ [הרי נשאר בארץ מואב, ולא נכנסו עמהן לארץ]". קשה להבין כיצד הנימוק שניתן שם, "כבר נכנסו עמהן לארץ", מוכיח שאין אלו האבנים שמהן נבנה המזבח. ולמעשה גם עצם הידיעה שאבנים אלו נכנסו עמהן לארץ יש בה מן החידוש, ודבר זה לא נזכר בשום מקור אחר. אך על כל פנים, דווקא הידיעה שאותן אבנים נכנסו לארץ איננה מהווה סיבה לכך שלא יבנו מהן את המזבח. ואם כן נצטרך לומר שהייתה מטרה מסוימת ידועה להכנסתן של אותן אבנים לארץ, ומטרה זו היא הסיבה לכך שאותן אבנים אינן יכולות לשמש למזבח, אך אם כן הוא נמצא שהעיקר חסר מן הספר. בעל יפה מראה התייחס באופן חלקי לקושי, וכתב בהמשך לדברים שהובאו לעיל: "ונראה דידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ", אך לא התייחס לכך שאם אכן זו הכוונה, העיקר חסר מן הספר.

בסוף דבריו של רבי סימון בר זביד בא משפט הסיכום שכתוב בו:

אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן.

בעל יפה מראה סיכם את הדברים, ואחרי ההוכחה שהובאה לעיל שלפיה האבנים של משה אינן אבני המזבח, כתב: "הילכך על כרחך באבנים שהקים יהושע מהירדן נבנה המזבח, והן זולת י"ב האבנים שהוציאו מהירדן והקימום במלון".

אחרי משפט זה, שמכיל חידושים גדולים מצד עצמו, כתב שידוע היה להם שאבני משה נכנסו עמהם לארץ (וכפי שהובא לעיל), ואחרי כן התייחס לעצם החידוש שכתוב במשפט הסיכום, וכתב:

א"ק (= אלא קשיא), מי הזקיקו לומר שהמזבח נבנה על אבני הירדן, ונצטרך לומר שב' מיני אבנים העלו מן הירדן, הא' למזבח והב' להקים במלון, אימא שהמזבח נבנה על אבנים שמצאו בהר עיבל, כיון דלא מצינו ביהושע שצוה להוליך מהירדן רק י"ב אבני המלון, ולעולם ד' מיני אבנים היו. ושמא משום דכתיב: "ובנית שם מזבח" (דברים כ"ז, ה) בחר "והיה ביום אשר תעברו את הירדן גו' והקמו' לך" (שם פסוק ב') משמע ליה דאבני מזבח נמי הוקמו מן הירדן, ולא הזהיר ה' ליהושע רק על אבני המלון, שחדש לו שיהיו י"ב וישאום איש א' איש א' לשבט, אבל של מזבח יהושע ועבדיו העלום כפי צורך המזבח ולא במספר י"ב".

ואלמלי דבריו (ודברי המפרשים האחרים) היה נראה שאפשר להבין כי שני המשפטים האחרונים שבגמרא הם למעשה משפט אחד ארוך שיש לראותו כהוכחה לכך שהמזבח לא נבנה מן האבנים שנתן להם משה (לצורך ביאור שכזה אולי יש גם צורך להגיה מילה אחת בירושלמי), וכך למעשה להתגבר על כל הקשיים הנוגעים לחלק השלישי של ההוכחה.

ניתן לומר כי המילים "כבר נכנסו עמהן לארץ" נאמרו בלשון תמיהה, ולא בסימן קריאה (כפי שפירשו המפרשים). ולפי זה כוונת רבי סימון בר זביד לומר: "אין תימר איסטליות שנתן להן משה (=ואותן הביאו להר עיבל ובנו את המזבח), כבר נכנסו עמהן לארץ? (= בתמיהה, כלומר, אבנים אלו בוודאי לא נכנסו עמהן לארץ אלא הוקמו על גב הירדן וכדלהלן, וממילא מובן שהן לא אותן אבנים שמהן בנו את המזבח בהר עיבל)".

למשפט זה בא המשך, ובו נמצא המקור לכך שהאבנים לא נכנסו לארץ. מקור זה אינו אלא הידיעה הברורה שאבנים אלו לא רק "נמסרו" (כלשון הברייתא בנוסח שבירושלמי) אלא גם "הוקמו" על שפת הירדן. הקמה זו נעשתה על ידי משה עצמו (כפי שמפורש בתוספתא: "אחד שהעמיד משה על שפת הירדן בערבות מואב"). ואם כן הוא, יש צורך להגיה גם את לשון הירושלמי ולגרוס "באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן". קיימת גם אפשרות להניח שמסורת הירושלמי היא שמשה רק מסר את האבנים, אך יהושע הוא זה שהקים אותן על גב הירדן בארץ מואב בצד המזרחי (!) של הירדן (ייתכן שהדבר תלוי במחלוקת בבבא בתרא טו ע"א בשאלה האם שמונת הפסוקים האחרונים שבתורה נכתבו על ידי משה או על ידי יהושע).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

על פי זה יש לומר כי את המשפט האחרון שבדברי רבי סימון בר זביד יש לקרוא ולבאר כך: "אלא כן אנן קיימין (= אלא כך ידוע לנו על אותן איסטיליות), באבנים שהקים להן יהושע [משה] על גב הירדן (= ואותן אבנים לא עברו איתם את הירדן, ולא נכנסו כלל לארץ, וברור שלא מהן נבנה המזבח)".

ניתן להוכיח את נכונותו של פירוש זה על פי שניים עדים. העד האחד הוא "עד עברי". לשון הירושלמי היא "אבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן". המונח "הקים" אינו מאפשר כלל להניח שמדובר באבנים שנלקחו מן הירדן להר עיבל, כי אבנים כאלה לא מקימים אלא נוטלים או נושאים. הקמה של אבנים שייכת דווקא באבנים שמציבים אותן למטרה ידועה במקום ידוע, ואם הקימו אותן על גב הירדן, אם כן לא הקימו אותן בהר עיבל.

העד השני הוא "עד יוני". אבנים אלו נקראות בדברי חז"ל בירושלמי "איסטיליות". מילה זו מקורה בלי ספק במילה היוונית "אסטלה" שפירושה אבן שמוצבת עם כתובת על גבה. וכך מוצאים אנו בדברי חז"ל בדבר הדרכים המכוונות לערי המקלט: "אמר לו (הקב"ה למשה): העמד להם איסטיליות מכוונות לערי מקלט שיהא יודע לילך לשם, ובכל (איסטיליות) [איסטילית] רשום עליה: 'רוצח לערי מקלט' שנאמר: 'תכין לך הדרך'" (בראשית רבה פרשה כ"ג ד"ה והקרייתם לכם).

על פי זה באמת אין מקור להנחה שאבני המזבח הובאו להר עיבל מן הירדן (וכבר כתב בעל יפה מראה שכך נותנת הסברה הפשוטה, אלא שעל פי דרכו בפירוש הירושלמי הוכרח למצוא מקור להנחה שאבני המזבח עצמן הובאו מן הירדן, וכפי שהתבאר לעיל), וזאת בין אם נניח שבדברי התורה נכתבו על אבני המלון, ובין אם נניח שבדברי התורה נכתבו על גבי המזבח (אך עיין לקמן בדברי רש"י בפירוש החומש, שמהם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה).

ונראה שרבי חנינן לא ראה את עצמו כחולק על דברי הברייתא שנאמר בה ששלושה מיני אבנים הן, וזאת מפני שהיה ברור לו לגמרי שהתנא של הברייתא לא מנה אלא את שלוש הסדרות של שתים עשרה אבנים שהיו שם, והן אבני המלון והאבנים שהוקמו בירדן (שעניינם מפורש בספר יהושע) וכן האיסטיליות של משה. אך רבי חנינן הוסיף ואמר שאם נרצה למנות גם את אבני המזבח (שהן היו אבנים קטנות רבות, ולא שתים עשרה אבנים מיוחדות), אם כן נוכל לומר שארבעה מינים של אבנים הן. אלא שלצורך אמירה זו (שבה כשלעצמה אין שום מחלוקת עובדתית עם התנא של הברייתא) יש כמובן צורך להוכיח שאבני המזבח הן באמת סוג רביעי של אבנים, ואין לאחד בינן לבין אחד משלושת המינים האחרים, ומשום כך הוצרך רבי

סימון בר זביד לומר "ויאות!", ולהוכיח פרט חשוב זה, שהוא העומד ביסוד האמירה של רבי חנינן.

ועוד יש להוסיף על הדברים שמסתבר שאליבא דרבי יוסי שעל אבני המזבח נכתבה התורה, אכן יש חשיבות מיוחדת לאבני המזבח בהר עיבל, וראוי למנות את האבנים הללו כמין רביעי של אבנים, כי לדעתו אבנים אלו שונות לגמרי בהגדרתן משאר אבני המזבחות שנבנו גם הם מאבנים שלמות. זאת משום שאבנים אלו, נוסף להיותן חלק מבניין המזבח, הן האבנים שנזכרו בתורה בפרשת כי תבא בתואר "אבנים גדולות", והן האבנים שכתוב על אודותיהן: "וכתבת על האבנים את כל דברי התורה הזאת באר היטב". ונמצא שלדבריו ודאי צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן. אך לדעת רבי יהודה שהתורה נכתבה על אבני המלון ולא על אבני המזבח, בוודאי אפשר לומר כי שלושת מיני האבנים נמנו כפי שנמנו, מפני שלדעתו אבני המזבח כלל אינן ממין הרשימה של שלושת המינים האחרים של האבנים כי היו אלו אבנים שלמות שנלקטו מהר עיבל או ממקום סמוך, ומלבד היותן חלק מן המזבח כמו כל אבני המזבחות שבעולם, לא היה להן שום תפקיד מיוחד, כי דברי התורה לא נכתבו על אבנים אלו.

על כל פנים, יהא הביאור אשר יהיה, אין ספק שמדברי הירושלמי כאן על אודות ארבעה מיני אבנים, ברור שאבני המזבח אינן אבני המלון. דברי התלמוד הירושלמי בעניין (כולל דברי רבי סימון בר זביד) הובאו בשלמות על ידי התוספות בסוטה ל"ה ע"ב ד"ה שלושה מיני אבנים היו. תוספות לא הוסיפו שום הסבר לדברים, אך נראה שכוונתם הייתה להדגיש כי את הברייתא על שלושת מיני האבנים שנזכרת בבבלי יש להבין בהתאמה לנאמר בירושלמי.

ועוד יש להוסיף בעניין כי רש"י בדברים (כ"ז, ב) כתב:

והקמות לך - בירדן. ואחר כך תוציא משם אחרות ותבנה מהן מזבח בהר עיבל. נמצאת אתה אומר ג' מיני אבנים היו: שנים עשר בירדן, וכנגדן בגלגל, וכנגדן בהר עיבל, כדאיתא במסכת סוטה.

ומדבריו מוכח בעליל שלדעתו אבני המזבח אינן אבני המלון (וזו סותר את דבריו בגמרא בסוטה, וצריך לומר שבאחד מן המקומות חזר בו מדבריו שבמקום אחר), וכן מוכח מדבריו שאבני המזבח הובאו מן הירדן, אף על פי שהן אינן האבנים שהוצבו במלון.

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

מפרשי רש"י התקשו מאוד בדבריו,²⁶ שכן לא נמצא במסכת סוטה או בכל מקור אחר מניין שכזה לגבי שלושת מיני האבנים. בכל המקורות שבהם נזכרו שלושה מיני אבנים נזכרו האבנים של משה, האבנים שהוקמו בתוך הירדן ואבני המלון, ובאף אחד מהם לא הוזכרו במפורש אבני המזבח (ואמנם לפי דברי רש"י בסוטה שם אבני המזבח הן אבני המלון וכפי שהוזכר לעיל, אך כאן בפירוש החומש הזכיר את אבני המזבח כאבנים אחרות, שונות מאבני המלון, וזה ודאי אינו מתאים עם אף אחד מן הנוסחים של אותה ברייתא שמונה שלושה מיני אבנים). בפירוש נחלת יעקב (שהוא אחד הפירושים הקדומים לרש"י בחומש) הביא את דברי הרא"ם שהתקשה בדברים, ועל כך הגיב וכתב: "ובאמת שכדבריו (של רש"י) כן הוא (ולא כרא"ם שהניחו בצריך עיון). וצריך לומר שבכאן סמך הרב על הא דירושלמי דאיתא התם וז"ל: אמר רבי חנינא פשוט לך ד' מיני אבנים הן וכו'. וגם התוס' הביא זה הירושלמי. ומ"מ הא דמסיים הרב: 'כדאיתא במסכת סוטה', זה הלשון צ"ע. ואולי ט"ס הוא, וצ"ל: 'כדאיתא בירושלמי במס' סוטה". אלא שגם אחרי דבריו של בעל נחלת יעקב, עדיין קשה להבין את המספר "שלושה", כי אם העיקר הוא כרבי חנינא (או חנינא כפי שגרס בעל נחלת יעקב), אם כן צריך לומר שארבעה מיני אבנים הן.

ועל כל פנים, מדברי רש"י גם מוכח שאבני המזבח אכן הובאו מן הירדן, וכפי שפירש בעל יפה מראה את הירושלמי.²⁷ ולפי זה באמת שלושה מיני אבנים הוציאו מן

26 הרא"ם בפירושו לרש"י שם נשאר בצריך עיון. המהר"ל בפירוש גור אריה שם כתב שרש"י לא מנה את האבנים של משה, כי מנה רק את מיני האבנים שהיו כשעברו את הירדן לארץ. אלא שהמהר"ל עצמו הניח (ברוח דברי רש"י במסכת סוטה) שאבני המזבח הן אבני המלון, ולא כפשוטו דברי רש"י בפירוש החומש, ועל כך כתב שרש"י מנה את ההקמות של האבנים, והקמת האבנים בהר עיבל והקמת האבנים במלון הן שתי הקמות שונות ולכן הן נמנות כשתי הקמות. ועדיין הדבר צריך עיון, שהרי הלשון "שלושה מיני אבנים הן" היא לשון בברייתא במסכת סוטה ובעוד מקורות, וברור שאותה ברייתא איננה מתייחסת לשתי הקמות כאילו הן שני מינים של אבנים, שהרי הברייתא מנתה רק שלושה מיני אבנים, ולדברי המהר"ל יש כאן ארבעה מיני אבנים (כולל האיסטליות של משה). וגם הלשון תמוהה מאוד, כי קשה להבין כיצד הקמות שונות של אותן אבנים מתוארות במונח "מיני אבנים".

27 לעיל ביקשנו לבאר את הירושלמי באופן אחר, וכראיה לדברים צוין שהמשפט "באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" אינו מתאים להנחה שמדובר באבנים שנטלו מן הירדן להר עיבל, כי אותן לא הקים יהושע על הירדן, אלא נטל מן הירדן. אך ייתכן שלשיטת רש"י הגרסה בירושלמי שונה, ולא כתובה שם המילה: "הקים". ועל כל פנים, גם לשיטת רש"י שלפיה המשפט "אלא כן אנן קיימין, באבנים שהקים להן יהושע על גב הירדן" הוא מסקנה, ואינו חלק שני של ההוכחה שבמשפט הקודם, עדיין יש מקום לומר שאת המשפט: "אין תימר איסטליות

הירדן (ולא שני סוגים בלבד, וכפשוטו של מקרא בספר יהושע פרק ד'). ואם כן הוא, אכן ראוי לייחד דווקא את שלושת מיני האבנים האלה. ואולי לשיטת רש"י זו עצמה הייתה כוונת רבי חנינן שביקש להגיה את הברייתא, ותורף דבריו הוא שאם אכן מונים את האיסטיות של משה, אם כן ארבעה מיני אבנים הן, אך האמת היא שאת שלושת המינים יש למנות באופן שונה.

בשולי הדברים ראוי לציין כי קיים גם קטע של מדרש תנאים כלשהו מן הגניזה הקהירית,²⁸ שגם ממנו עולה שאבני המזבח אינן אבני המלון, וגם גניזת המזבח בהר עיבל מוזכרת בו (בקטע אמנם קיימים כמה מקומות מחוקים, אך ההשלמה שלהם כפי שהובא כאן, נראית מוכחת). בקטע זה נאמר:

על [אבני המזבח] כתבום, דברי ר' יודה. ר' שמעון א' על האבנים כתבום. [אמ' רבי נראין דבר ר' שמעון שאמר על האבנים [כתבום שני': 'על] האבנים' (דברים כ"ז ח'), שאלו [על] המזבח כתבום, היאך היו אומות העולם רוצין לקרות דין [ולמטה כתוב] עליהם כל הרוצה לקבל ימין יבוא ויקבל, וגנזום בו ביום.

נמצאנו למדים כי ההנחה שאבני המלון אינן אבני המזבח היא אמנם מפורשת רק בתלמוד הירושלמי, אך ניתן ליישב אותה גם עם מקורות אחרים שלכאורה משמע מהם שאבני המזבח הן אבני המלון. הנחה זו, שאבני המזבח אינן אבני המלון, היא תנאי מוקדם לדיון האם המזבח העתיק שנמצא בהר עיבל הוא אכן המזבח שבנה יהושע בן נון (בגוף השאלה ובצדדים שונים שלה עסקתי במקום אחר, וכפי שצוין בהערת הפתיחה. כאן עיקר הכוונה הייתה לברר את דעת חז"ל בשאלה האם המזבח נשאר קיים במקומו, או שפורק ואבניו הועברו לגלגל).

ה. גניזת המזבח וטעמה לאור הממצאים העתיקים

המזבח אשר נמצא בהר עיבל נמצא גנוז. המזבח לא נמצא קבור תחת סחף כלשהו שנוצר מחמת מימי הגשמים, ואף לא מתחת לעיי חרבות של מבנים מאוחרים יותר

שנתן להן משה, כבר נכנסו עמהן לארץ", יבאר רש"י בלשון תמיהה, ולא כדברי היפה מראה שאבני משה נכנסו איתם לארץ.

²⁸ הקטע פורסם לראשונה על ידי שכטר בספר היובל לכבוד ישראל לוי, עמ' 189, והוא נקרא שם בשם: "קטע ממכילתא לדברים". משם הועתק בתוספתא כפשוטה לסוטה (עמ' 701-700). בכתב היד יש חסרונות אחדים ששכטר סימן בנקודות. ההשלמות הן לפי תוספתא כפשוטה (כאן הובא רק חלק ממה שנדפס שם. את הפיסוק רשמתי אני, וזאת על פי הבנתי את הקטע).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

שנחרבו ברבות השנים, וכפי שמצוי באתרים ארכיאולוגיים רבים, אלא תחת שכבת אבנים שהונחו בכוונה תחילה על מנת לקבור תחתיהן בשלמות את המבנה.

נקודה זו לא נבחנה עד עתה לאור מה שהתבאר בתלמוד הירושלמי במסכת סוטה, שם נקבע במפורש שהמזבח שבנה יהושע בן נון בהר עיבל נגנז. "חמדה גנוזה" זו, שמפורשת בתלמוד הירושלמי, אכן ראויה לשמש כנקודת מפתח הנוגעת לעצם שאלת הזיהוי של המזבח, אך יש להדגיש כי לנקודה זו יש גם חשיבות רבה הנוגעת ליחס למסורות חז"ל.

עצם גילוי המזבח בהר עיבל נתן מכה קשה לחוקרי מקרא שטענו שהתיאור המקראי של המזבח נכתב בתקופה מאוחרת בהרבה לתקופת כניסת בני ישראל לארץ. זאת משום שהממצא הארכיאולוגי הוכיח במפורש שהמזבח הוא קדום, והוא אכן שייך לתקופה המכונה "תקופת ההתנחלות". הממצא הארכיאולוגי גם הוכיח שהמקום לא היה בשימוש אלא בתקופה שבה הוא נבנה, וכך נשללה האפשרות שעל סמך מסורת פולחן רצופה כלשהי נתייחס המקום בתקופה מאוחרת לתקופה מוקדמת.

למזבח יש כבש מרכזי וכבשים קטנים יוצאים מצידו. פרטים אלו אינם מפורשים במקרא, אך הם ידועים לנו מן התיאורים של המזבח במקדש, כפי שהם מפורשים בדברי חז"ל. גם נקודה זו הפתיעה חוקרים רבים, אך גילוי זה לא עמד בסתירה מהותית להשקפות עולם של חוקרים הכופרים בתורה שבעל פה, שכן גם לפי השקפתם אמנם העניין היה מפתיע, אך לא משולל מכל וכל, שכן דברי חז"ל מתארים את המזבח כפי שהוא נראה באמת בסוף ימי בית שני, וגם מנקודת מבט אפיקורסית לא ניתן היה לשלול אפשרות שהמזבח של סוף בית שני אכן בנוי על פי מסורת רצופה שהייתה קיימת בישראל מתקופת בית ראשון ואף מתקופת ההתנחלות.

אולם מציאותו של מזבח עתיק גנוז בהר עיבל והשוואתה למסורת שבגמרא, היא מבחינה זו מפתיעה הרבה יותר מאשר מציאותם של כבשים קטנים בצידו של הכבש הגדול של המזבח. שכן מדובר כאן על הלכה שלא היה לה כל שימוש בימי בית שני, והיא נשארה בגדר תורה שבעל פה ממש למעלה מאלף וחמש מאות שנה מבלי שיהיה לה שום יישום מעשי (וכל זאת בתקופה שבה לא הייתה רשות להעלות על הכתב את התורה שבעל פה). מסורת אמיתית זו הובאה בגמרא כידיעה שאין בה מחלוקת (וכפי שצוין לעיל), ובדור הזה נמצאה לה עדות גמורה בשטח.

השאלה היא מדוע באמת נגנז המזבח בהר עיבל.

על שאלה זו השיב בעל יפה מראה, וכתב: "לא לשעה היו ונגנזו, דכיון דהיו תשמישי קדושה לא הניחום שם אלא נגנזו אחר שעשו עליו הקרבנות". בעקבותיו כתב גם בעל פני משה: "לא לשעה היו ונגנזו - דודאי נגנזו אחר שהקריבו עליו ולא הניחום שם מפני שתשמישי קדושה הן".

על נימוק זה הקשה בעל קרבן העדה בחיבורו שיירי הקרבן, וכתב:

לא לשעה היה - כתב היפה מראה "לא היה אלא לשעה, ואחר שהקריבו הקרבנות נגנזו האבנים הואיל ונשתמש בהן קדושה, ומשני: עוד היא מעשה ניסים, שנתן הקב"ה בינה בלב כל אומה ולשעה קלה העתיקו משם" ע"כ. וקשה, הא מצינו מזבחות שעשה אברהם ויעקב ושאל הניחוחו ולא גנזו האבנים, כדאמרינן: "וירפא את מזבח ה' ההרוס" - זה מזבחו של שאל.²⁹ ועוד קשה, כיון שהיה צורך בעמידתו, ודאי לא הרסו אותו ולא גנזוהו עד לאחר זמן, כדי שיעתיקו ממנו התורה.

ונראה שהקביעה המוחלטת של הגמרא שהמזבח שבהר עיבל נגנז מבוססת על שני יסודות. היסוד האחד הוא הידיעה הברורה שהייתה לחז"ל (אולי בקבלה), שבתקופתו של יהושע (או ליתר דיוק בסוף ארבע עשרה שנה לכניסתם לארץ וכדלהלן), חששו מאוד להשאיר מבנה כלשהו של מזבח בנוי במקומו, וזאת מתוך החשש שהמזבח ישמש כבמה בזמן איסור הבמות.

הדבר עולה בבירור מן המקרא בספר יהושע בפרק כ"ב (פסוקים ט"ז), שם נאמר:

וַיִּשְׁבוּ וַיֵּלְכוּ בְנֵי רְאוּבֵן וּבְנֵי גָד וְנַחֲצֵי שִׁבְטֵי הַמְּנַשֶּׁה מֵאֵת בְּנֵי יִשְׂרָאֵל מְשָׁלָה אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן לְלֶכֶת אֶל אֶרֶץ הַגִּלְעָד אֶל אֶרֶץ אַחֲזָתָם אֲשֶׁר נֶאֱחָזוּ בָּהּ עַל פִּי ה' בְּיַד מֹשֶׁה. וַיָּבֹאוּ אֶל גִּלְיָלוֹת הַיַּרְדֵּן אֲשֶׁר בְּאֶרֶץ כְּנַעַן וַיִּבְנוּ בְנֵי רְאוּבֵן וּבְנֵי גָד וְנַחֲצֵי שִׁבְטֵי הַמְּנַשֶּׁה שָׁם מִזְבֵּחַ עַל הַיַּרְדֵּן מִזְבֵּחַ גָּדוֹל לְמִרְאָה.

ובהמשך שם מסופר שבני ישראל ביקשו לעלות עליהם למלחמה, והאשימו אותם במרד בה' "בבנותכם לכם מזבח מבלעדי מזבח ה' אלהינו", ובהיפרדות מן העם אשר

²⁹ הדברים מבוססים על מדרש שמובא ברש"י במלכים א' י"ח, ל, על אודות המזבח של אליהו בהר הכרמל. כתב שם רש"י: "ומדרשו, שמעתי ששאל בנה מזבח בהר הכרמל, וזהו שאמר (שמואל א' ט"ו, יב): 'בא שאל הכרמלה, והנה מציב לו יד' ולהלן (בראשית ל"ג, כ) הוא אומר: 'ויצב שם מזבח', ומלכי ישראל הרסו כל המזבחות והבמות שבארצם שנעשה לשם שמים, ובנה אליהו מזבח זה של שאל שהיה הרוס". לעת עתה לא מצאתי מקור למזבח של אברהם או של יעקב שהוזכר כמזבח שנשאר שלם בתקופה מאוחרת יותר (יש לציין כי מלשונו של בעל קרבן העדה נראה שהבין שגניזת המזבח נעשתה על ידי פירוקו וגניזת אבניו, ולא על ידי כיסויו בשלמותו, ומשום כך הקשה ממזבח שאל שנשאר שלם עד לדורו של אחאב).

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

ממערב הירדן, "אשר שכן שם משכן ה'". ואמנם בסופו של דבר התקבלה הצהרתם של בני שבטים אלו שהמזבח נבנה על ידם "לא לעולה ולא לזבח", וכי המטרה בבניינו היא שונה לגמרי. אך ניתן על כל פנים להבין מן הדברים שלפני שנבנה המזבח (שלא לעולה ולא לזבח) על הירדן, היה קיומו של מזבח נוסף מלבד המזבח שבשילה בגדר בל יראה ובל ימצא.

אולם נימוק זה כשלעצמו עדיין אינו מצדיק גניזה של המזבח בהר עיבל, שהרי לכאורה ניתן וגם צריך לסתור את המזבח לאחר שסיים את תפקידו, וכך למנוע מכשול מן הדורות הבאים. אבל האמת היא שקיים איסור מן התורה לסתור מזבח זה, והוא נכלל באיסור: "לא תעשון כן לה' אֱלֹהֵיכֶם" (דברים י"ב, ד) שהוא המקור לאיסור נתיצת אבן מן המזבח או העזרות, וכדברי חז"ל בספרי (דברים פי' ס"א), שם נאמר: "מנין לנותץ אבן אחת מן ההיכל ומן המזבח ומן העזרות שעובר בלא תעשה, תלמוד לומר ונתצתם את מזבחותם ושפרתם את מצבותם, לא תעשון כן לה' אֱלֹהֵיכֶם".

אמת היא כי דרשת חז"ל עוסקת במזבח בית עולמים, ולא במזבח שאסור להקריב עליו, אך החתם סופר בתשובותיו (או"ח סי' ל"ב) כתב במפורש:

דאין ספק אצלי שאסור לנתוץ אבן מבמה. לא מיבעיא בשעת היתר הבמות, אלא אפילו בשעת איסור במות, משנבנה בית המקדש, מכל מקום אותם הבמות שנבנו בשעת היתר נראה לי שאסור לנתוץ מהם שום דבר.

נמצא לפי זה שאת המזבח בהר אמנם אסור היה לקיים מחשש שמא ישמש כבמה, אך מאידך גם אסור היה לנתץ אותו, וממילא דינו האחד והיחיד הוא להיגנז בשלמות.

התקופה שבה נכנס איסור הבמות לתוקף היא לדברי חז"ל התקופה שבאו לשילה, וכפי שמפורש במשנה במסכת זבחים (פי"ד מ"ו): "באו לשילה נאסרו הבמות". תקופה זו הייתה לדברי חז"ל ארבע עשרה שנה אחרי כניסתם לארץ,³⁰ ואשר על כן ברור שהמזבח שבנו השבטים שבעבר הירדן על גבי הירדן נעשה בזמן איסור הבמות (שהרי שם מפורש במקרא שחזרתם לעבר הירדן הייתה משילה). קיימת מחלוקת בדברי חז"ל בשאלה האם המזבח שנבנה בהר עיבל נבנה ביום שבו נכנסו לארץ או בסוף י"ד שנה.³¹ מובן שלדברי האומר שבסוף ארבע עשרה שנה נבנה המזבח היה צורך לגנוז את המזבח מיד אחרי אותו יום שכרתו בו ברית בהר עיבל, אך גם לפי השיטה

³⁰ ירושלמי מגילה פ"א ה"ב (ויש בעוד מקורות רבים איזכור נפרד של ארבע עשרה שנה שכיבשו וחילקו, ואיזכור נפרד של ימי שילה ואיסור הבמות שנהג מאז).

³¹ ראה על כך לעיל הע' 4.

שהמזבח נבנה ביום שבו נכנסו לארץ, עדיין יש מקום לומר שהיו זקוקים לנס כדי להעתיק ממנו את התורה, שכן בימי המלחמות לא היה הזמן כשר וראוי למשלוח נוטריונים להעתקת התורה, וכך ניתן לומר כי גם התקופה של ארבע עשרה השנים שבהן עדיין לא היה צורך לגנוז את המזבח היו בבחינת 'שעה', וזאת לעומת אבני המלון שנשארו שם לדורות.

לכך יש להוסיף כי דווקא מן המקום שממנו ביקש בעל קרבן העדה להוכיח שאין צורך לגנוז את המזבח, משם ממש יש מקור לאחד משני היסודות שעליהם מושתת דין זה של גניזת המזבח. במקרא במלכים א' (י"ט, י) אומר אליהו הנביא: "קִנְאָה קִנְאָתִי לַה' אֱלֹהֵי צִבְאוֹת כִּי עָזְבוּ בְרִיתְךָ בְּנֵי יִשְׂרָאֵל, אֶת מִזְבְּחֹתֶיךָ הֲרָסוּ וְאֶת נְבִיאֶיךָ הֲרָגוּ בְּחָרֶב". רש"י במקום כתב: "את מזבחותיך הרסו - במות יחיד הנעשות לשם שמים שהרי מזבח בית הבחירה בירושלים היה". ורד"ק שם הוסיף: "את מזבחותיך הרסו - כמו שאמר למעלה את מזבח ה' ההרוס". ואם כן, אותו מזבח שאליהו התקין מחדש (המזבח של שאול) הוא עצמו אחד המזבחות שאליהו התלונן על כך שכוהני הבעל הרסו. ואם כן ברור מן המקרא שהיה בזה חטא. ומסתבר אם כן שמתחילה נגנז גם מזבח זה, כאשר שלמה בנה את הבית (שהרי כפי שהתבאר במשנה בזבחים שם, בזמן שילה נאסרו הבמות אך עם חורבן שילה הותרו הבמות, וכך שאול בנה את המזבח כדת וכדין, אך מובן שעם בניין הבית חזרו הבמות ונאסרו, והיה צורך לגנוז את אותו מזבח בשלמות). אלא שבתקופת ירבעם חזרו וגילו את אותו מזבח חשוב, וגם הקריבו עליו קרבנות לשם שמים, וזה כשלעצמו אכן היה חטא גדול של העם, בין ביהודה ובין בישראל, וכפי שהמקרא מעיד כמה וכמה פעמים: "רק הבמות לא סרו" - אך חטא זה היה קטן בערכו לעומת חטא העבודה הזרה של נביאי הבעל, שגם הרסו את המזבחות שנבנו לשם שמים.

יש לציין כי הגאון רבי צבי פסח פראנק זצ"ל, בספרו **הר צבי** על חידוש הקרבנות,³² הקשה על דברי רש"י הנ"ל בספר מלכים, ותמה מה איסור יש בנתיצת מזבחות בתקופה שבה הבמות אסורות בין כך ובין כך. ועל כך השיבו הגאון רבי ישראל יצחק רייזמן זצ"ל³³ שאכן יש איסור נתיצה גם במצב זה, וציין לדברי החת"ס

32 קונטרס הר צבי פרק ט. וראה עוד בהערה הבאה.

33 הרה"ג רייזמן היה דיין בבד"ץ העדה החרדית בירושלים. את דבריו כתב לגרצ"פ פרנק זצ"ל בשנת תרצ"ב (המכתב פורסם במלואו בכתב העת **מוריה** גיליון י"ט). במהדורות המאוחרות יותר של ספרו של הגרצ"פ פרנק זצ"ל הידועות בשם **מקדש מלך**, הזכיר הגרצ"פ במדור "טור מלכה" את מכתבו של הרה"ג רייזמן, וניסה לדחות את הדברים ולטעון שדבריו של החת"ס

על מזבח הר עיבל, בנייתו וגניזתו בשלמות

הנ"ל, וגם הוסיף שלמעשה הדבר רמוז בפשוטו של מקרא בספר דברים שם. כי התורה קובעת שם תחילה שיש לנתן את המזבחות שבנו העמים על ההרים הגבוהים ועל הגבעות ותחת כל עץ רענן, ואחר כך מזהיר הכתוב: "לא תעשון כן לה' אלהיכם. כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מפל שבטיכם לשום את שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה". וכתב שם רש"י:

לא תעשון כן - להקטיר לשמים בכל מקום, כי אם במקום אשר יבחר. דבר אחר: ונתצתם את מזבחותם ואבדתם את שמם לא תעשון כן, אזהרה למוחק את השם ולנותן אבן מן המזבח או מן העזרה. אמר רבי ישמעאל, וכי תעלה על דעתך שישראל נותצין את המזבחות, אלא שלא תעשו כמעשיהם, ויגרמו עונותיכם למקדש אבותיכם שיחרב.

ועל כך כתב הרה"ג ישראל יצחק רייזמן זצ"ל שלפי פשוטו של מקרא, ועל פי היסוד שחידש החתם סופר, יש לומר בפשטות שיש כאן רמז לאיסור נתיצת הבמות, כי אכן עלה על הדעת שבזמן שנאסרו הבמות ישראל נותצין את המזבחות של הבמות שנבנו בכל מקום (בהיתר), ומשום כך הוצרך הפסוק להזהיר גם על זה.

בשולי הדברים יש להוסיף כי הממצא הארכיאולוגי מכיר עוד אתרים שעל פי עניינם יש לראות בהם אתרי פולחן (במות) שנבנו לשם שמים, ואשר בתקופה מאוחרת יותר גנזו אותם מבלי לנתן אותם. ממערב לירושלים, מאזור קריית היובל ועד נחל בית זית, נמצאו עשרים ושניים גלי אבנים גדולים מאוד, מעשה ידי אדם (גובהם בין שלושה לתשעה מטרים, וקוטרם בין עשרה לארבעים ושניים מטרים). הארכיאולוגים קוראים לגלים אלו בשם "רגמים". חפירות שיטתיות של כמה מהם

נוגעים רק לבמת ציבור ולא לבמת יחיד. אלא שבאמת מדברי רש"י במלכים ניתן להבין שהדברים אמורים גם בנוגע לבמת יחיד, ועל כל פנים אם אכן לאיסור זה יש סמך בפשוטו של מקרא בספר דברים, כי אז ודאי נכון לומר שהוא נוהג גם בבמת יחיד. ועוד יש להעיר שהגרצ"פ שם ביקש להוכיח שמותר לנתן מזבח שנפסל מכך שמצינו שגנזו את האבנים ששיקצו מלכי יוון, והרה"ג רייזמן טען נגדו שבמזבח זה לא היה איסור נתיצה, כי לגביו נהג כלל של "באו פריצים וחללוהו", ולגדון זה גם כן יש המשך דיון ב"טור מלכה" שם. וכל זה תמוה בעיניי מאוד, כי זה ודאי שאת מזבח ה' שבמקדש אי אפשר לגנוז שלם במקומו, ואם חלילה נעשתה בו פעולה פוסלת כלשהי, כגון מה שמתואר בחז"ל ששיקצוהו מלכי יוון, או כגון במקרה שברזל נוגע באבניו, על כרחנו צריכים אנו לסתור את המזבח כדי להכין מזבח חדש בציון. ובזה ודאי אין איסור תורה, שהרי אין אנו יכולים לבנות מזבח במקום אחר. אך בכל המזבחות שנבנו בבמות, אכן יש איסור נתיצה גם אם נפסלו מפני שנבנה הבית ונאסרו הבמות.

הראו שמדובר במבנים ששימשו לפולחן בסמוך לסוף ימי הבית הראשון, וכי פולחן זה לא היה פולחן אלילי. ייזכר על הטוב פרופ' יהודה אליצור ז"ל,³⁴ ששיער שמדובר בבמות שנעשו לשם ה' בתקופה שבה שלט מנשה והכניס צלם להיכל, ומשום כך נאלצו עבדי ה' למצוא להם מקומות פולחן אחרים בסביבה. לדעתו, השימוש בבמות אלו הופסק בתקופת יאשיהו, אשר בספר מלכים ב' (פרק כ"ג) מסופר עליו שניתן והשמיד את מקומות הפולחן לעבודה זרה, אך גם השבית את הבמות. לדעתו, רגמים אלו שבסביבות ירושלים, שהם סוג של במות לשם ה', לא נותצו בגלל קדושתם, ומשום כך לצורך השבתתם הם כוסו בגלי אבנים גבוהים וגדולים.

פרופ' אליצור השווה ממצא זה לממצא ארכיאולוגי אחר - מקדש שנמצא בחפירות בערד. לפי אופיו משערים שנבנה לשם ה' (יש בו צדדי דמיון למקדש שבירושלים, ואין בו שרידים אליליים), ומשערים שהפסיק לפעול בתקופת יאשיהו. המקדש לא נחרב, ומזבחותיו נשארו שלמים, אך על גביו הניחו לוחות אבן, ומעליהם בנו חומה רחבה מן הסוג הנקרא "חומת סוגרים", המסוגלת לגנוז תחתיה מבנה ששטחו גדול יחסית (חומה בסגנון זה מצויה בתקופות קדומות יותר, אך לא בתקופת יאשיהו, ואף בערד רק קטע החומה שמעל המקדש נבנה בסגנון מיוחד זה).

פרופ' אליצור ז"ל לא התייחס למקורות ההלכתיים שהביאו להתנהגות זו ביחס לרגמים וביחס למקדש בערד, ורק הסתפק בקביעה שמדובר על כל פנים בנוהג מיוחד שבו הבדילו בין מקום עבודה זרה שהיה צורך להשבית אותו, לבין מקום פולחן לשם ה' שהיה צורך להשבית אותו. אולם ידידי הרב יוסף כרמל שליט"א הצביע על איסור "לא תעשון כן לה' אלהיכם" כמקור להנהגה זו, ואף ציין לדברי החת"ס בעניין.³⁵ מי יגלה עפר מעיניו של פרופ' אליצור, אשר להשערותו נמצא סמך בתלמוד הירושלמי בסוטה, שם נקבע במפורש (על פי קבלה שהייתה בידם, או על פי סברות עיוניות בדין "לא תעשון"), שמזבח ה' אשר בהר עיבל נגזז גם הוא. וגניזה זו (אם משווים את הדברים לממצא בהר עיבל), היא אכן גניזת המזבח בשלמות, על ידי שכבת אבנים גדולה מעליו.

³⁴ י' אליצור, ישראל והמקרא, תש"ס, עמ' 164: "למהות הרגמים במערב ירושלים".
³⁵ הרב כרמל גם ציין להתאמת דברי החת"ס לפשוטו של מקרא, וכיוון מדעתו לדבריו של הרב ישראל יצחק רייזמן. אלא שבדבריו הרחיב את איסור לא תעשון גם למקרים של במות שנעשו מסיבות מסוימות אחרי תקופת איסור הבמות, כגון אותן במות שתחת הרגמים שממערב לירושלים, ואין כאן המקום להאריך במה שיש לדון בעניין (הדברים נאמרו בעל פה, ועד היום לא פורסמו בכתובים).